

IV

Siyasal Yapıları İçeren 'Ekonomi-Dünyalar' İçinde Bir Ticaret Diasporası: Ermeniler (XVII ve XVIII. Yüzyıllar)

Doç. Dr. Abdulkadir İLGEN

*Bilecik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Tarihi Bilim
Dalı Öğretim Üyesi, Bilecik*

Bu bölümün başlığında geçen 'Ekonomi-Dünya', ibaresi, literatüre Fernand Braudel'in hediye ettiği bir kavramdır. Bir ekonomi-dünya'da en azından üç bölge, üç kategori resmolenmektedir: dar bir merkez, oldukça gelişkin ikincil bölgeler ve nihayet muazzam dış marjlar. Merkez, "kalp" en gelişmiş ve en çeşitlenmiş ne varsa, bunların tamamını kendisinde toplamaktadır. Mesela 'Anvers XVI. Yüzyılın başında bir sabah kendini Avrupa trafiklerinin merkezinde bulduğunda, Alçak Ülkeler Henri Pirenne'in dediğı gibi, 'Anvers'in banliyösü' olmuşlar ve geniş dünya da kentin uzak banliyösü haline gelmiştir.' Buna mukabil, işbölümünün henüz yeni harekete geçtiğı ülkelerde köylü, buralarda tüm meslekleri birden yapmaktadır. Braudel, ekonomi-dünya'yı anlatırken, 'verimli bir ovanın ortasında büyük bir kent düşünölsün' diye başladığı sözü müthiş bir benzetmeyle tasvir eder. 'Bu kentten ne seyrüsefere uygun bir nehir, ne de bir kanal geçiyor olsun. Adı geçen ovanın toprağı her yerde aynı olsun ve bu ova bütünüyle tarıma uygun olsun. Kentten oldukça uzakta, ova vahşi ve tarıma açılmamış bir alanın yanında bitsin. Devletimiz bu alanda dünyanın geri kalanından ayrılmış olsun. Üstelik ova adı geçen kentten başka bir kente sahip olmasın.' Konuyla ilgili daha detaylı ve birinci elden analizler için bkz. Fernand Braudel, Maddi Uygurluk: Dünyanın Zamanı, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 2004a., s.28- 30

GİRİŞ

1259 Eylülünde büyük bir Moğol ordusu, Azerbaycan'dan Suriye'ye doğru yürüyüşe geçmişti. Ermeni tarihçisi Hayton'un yazdıklarına göre, Moğolların sefer planı Hülâgu ile sâdik tâbii Ermenistan (Kilikya) Kralı I. Hetum'un yaptıkları bir görüşmede kararlaştırılmıştı¹. Hülâgu Han, Mukaddes Toprakları Müslümanların elinden kurtarıp Hıristiyanlara vermek maksadıyla Kudüs'e kadar inmek istediğinden, Hetum'a ordusunun tamamını Urfa yakınlarına getirmesini emretmişti. Bu haberdan çok memnun olan Hetum, büyük bir ordu toplamış ve Hülâgu'yla buluşmaya koşmuştu. Diğer taraftan, Vartan'ın ifadesine göre, Ermeni Patriği, Han'ı takdis etmiştir. Böylece Cengiz Han'ın torununun seferi bir 'Ermeni-Moğol Haçlı' seferi görünümü almış oluyordu. Hatta bazı bakımlardan buna 'Frank-Moğol Haçlı' seferi de denebilir². Gumilev³ Ermeni, Suriyeli ve Gürcülerle ittifak eden bu Moğol istila girişimine "Sarı Haçlı Seferi" demeyi daha uygun bulur⁴.

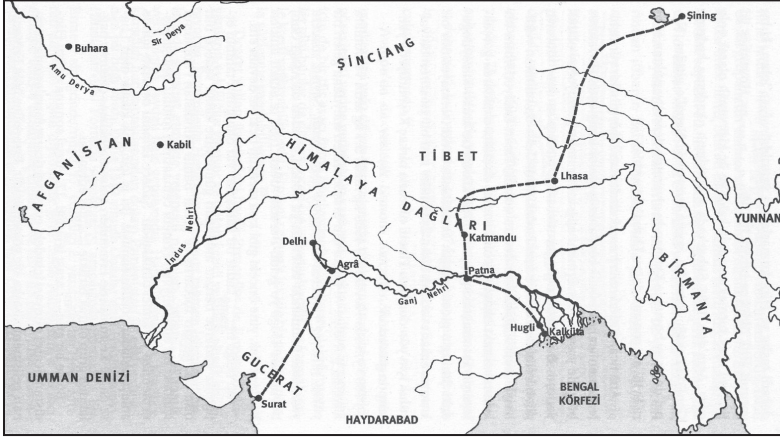
18 Ocak 1260 tarihinde Halep, Hülâgu'nun yönettiği, Kral Hetum'un Ermenileri ve IV. Bohémond'un Franklarıyla da desteklenen Moğol ordusu tarafından kuşatılmış ve şiddetli bir muhasaradan sonra şehir düşmüştür. İçindeki Büyük Cami, bizzat Ermeni Kralı Hetum tarafından ateşe verilmiş⁵, pek tabii Yakubî kilisesine dokunulmamıştır. Bunun hemen akabinde Müslüman Suriye şehirleri bir-bir düşerken beklenmedik bir olay, bu istila teşebbüsünü akamete uğratmıştır. Moğol Hanı Mongka Kağan'ın Çin'deki anî ölümü, 'Kubilay ve Arık-böge arasında kanlı bir iktidar savaşı başlattığı için'⁶, cezire ve Mısır'a doğru akan Moğol dalgası, geride azaltılmış bir işgal kuvveti bırakan Hülâgu'nun İran'a dönmesiyle yarıda kesilmiştir. 26 Temmuz 1260 tarihinde aslen bir Kıpçak Türkü olan Sultan Baybars⁷, Moğollara karşı mukâbil bir taarruza geçerek yenilmezliğine inanılan Moğol ordusunu ezmiştir⁸. Zaten bu tarih, 1259'dan 1301'e kadar devam edecek olan ve Moğolların bütün enerjilerini harcadıkları dâhilî iktidar savaşının da başlangıcıdır⁹.

Fakat Moğollarla Mısır Memlûkleri arasındaki muharebeler bahsi geçen tarihten sonra da devam etmiş ve hatta 1281'de Moğol Prensi Mengü Temür (Hülâgu'nun oğlu) komutasındaki İlhanlı ordusu, beraberinde Ermeni ve Gürcülerden oluşan 30.000 kişiyi de bu sefere iştirak ettirmiştir. Togan, Müslümanlığı kabul etmesine rağmen Ahmet-Tekudar Hanın ordusunda da, Gürcü ve Ermenilerin bulunduğunu zikreder¹⁰.

İmdi, bu hadiseler, Osmanlı Beyliğinin henüz kurulma arifesinde olduğu on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında, İslam tarihçilerinden İbnü'l-Esîr'in¹¹ "kulaklar bir benzerini daha işitmiş değildir!", "şayet biri çıkar da: 'Cenab-ı Allah'ın Hz. Âdem'i yarattığı günden bugüne kadar, bu büyük felaketin benzeri görülmüş ve yaşanmış değildir.' derse, mutlaka doğru söylemiş olacaktır." şeklinde tasvir ettiği bir bunalım çağında, Ermeni cemaatinin istilacılarla giriştiği ittifaka dair bilgileri ihtiva ediyor.

Oysa bu cemaat, İslâm'ın çok erken devirlerinden itibaren, İslâm dünyası ile Bizans'ın bulunduğu bir alanda, Yukarı Mezopotamya'yı Trabzon'a bağlayan büyük yolun üzerinde serbestçe ticaret yapıyordu. Lombard'ın verdiği bilgilere göre¹², Ermeniler Yukarı Mezopotamya'ya geçiyor ve oradan önemli bir kolonilerinin yaşadığı Bağdat'a ulaşıyorlardı. Aynı zamanda Küçük Asya'ya seyahat ediyor ve İstanbul'a kadar giderek bu ülkede asker, mimar ve tüccarlık yapıyorlardı. O kadar ki, dokuzuncu yüzyılın sonunda Ermeni asıllı biri, I. Basil, Bizans İmparatoru olmuştu. Ermeniler, Kuzey Suriye yahut "Küçük Ermenistan" denilen bölgede Haçlı seferleri sırasında ticaretin rakipsiz sahipleri idiler¹³. Nihayet Ayas limanı¹⁴ ile Mısır'a açılıyorlardı. XI. Yüzyılın sonlarında Fatimî veziri olan Bedr el-Cemâlî de, Ermeni asıllı idi. Bu zat, Mısır'da büyük bir Ermeni cemaati toplamış ve Kahire'yi Ermeni mimar ve tüccarlara açmıştı¹⁵.

Bu çağda sadece Ermeniler değil, aralarında Nestûrî ve Yakubilerin de bulunduğu Hıristiyan topluluklar, saygın kişiler tarafından para deposu veya banka olarak görülen, şüpheli ve yasal olmayan yollardan elde edilmiş servetlerin saklanabileceği yerler olarak manastırları kullanıyordu. Manastırlar aynı zamanda yolcular için otel, içki ve şarap deposu ve nihayet özellikle Ermenistan ve Yukarı Mısır'da olduğu gibi kölelerin hadım edildikleri merkezlerdi. Sayısız Kopt, Süryânî ve Arap kaynağının belirttiği gibi bölgede ticarî ilişkiler bir Hıristiyan merkezinden diğerine doğru gelişiyor, kutsal yerlerin ziyareti ve hac bölgelelerine doğru uzanan yollar da bunlara ekleniyordu. Bu noktada da ticarî münasebetler için uygun ortam, topluluklararası güven ve azınlık duyguları çerçevesinde geliyordu¹⁶.

Harita 1: Hovannes'in Seyahatleri¹⁷

Kilise daha sonraki yüzyıllarda da, Ermeniler için hem kimliğin, hem de ticarî bağlantının nirengi noktalarından biri olmaya devam etmiştir. 1680'li yıllarla 1690'lı yıllar arasında İran'daki Yeni Culfa'dan müvekkilli Zakharia ve Embroom adına ticaret amacıyla doğuya (Tibet, Nepal ve Hindistan) doğru yola çıkan Hovannes Ter-Davtian'ın, daha sonra hem İngilizce hem de Fransızca olarak yayımlanan notlarında verilen bilgiler; bu seyahat esnasında Hovannes Ter-Davtian'ın ikâmet ve bağlantısı noktası olarak özellikle Ermeni Kiliselerini kullandığına dair bilgiler içermektedir¹⁸. Notlarında verilen bilgiler, bu ilginç şahsiyetin 6 yıl kaldığı Tibet'te, sadece tüccarlarla değil, aynı zamanda Tibet rahipleri ve soylularla ilişkiye geçerek, burada Tibetçeyi öğrendiğini, bu arada 1692'de Tibet'i terk ettiği zamana kadar külliyetli miktarda misk alışverişinde bulunduğunu göstermektedir¹⁹.

Daha sonraki yüzyıllarda, politik ve ekonomik çıkarların yönlendirdiği misyoner faaliyetleri ise, bilhassa on dokuzuncu yüzyıl sonları Osmanlı toplumundaki Ermeniler için kilise yanında yabancı dil, ticaret dersleri ve dinî eğitimin tamamını içeren müfredatıyla modern donanımlı yabancı okulların da aynı maksat için kullanıldığını göstermektedir²⁰.

TERİTORYAL KİMLİKLE DİASPORANIN ETNİK KİMLİĞİ ARASINDA SEYYAL-TİCARÎ BİR YAPI

Eski Yunanca'daki ekin ekmek manasıyla “saçmak” anlamına gelen diaspora deyiminin, siyasî anlamda kendi teritoryasına sahip olmasa bile, mitlere, ortak bir hafızaya, değer ve sembollere ilişkin bir kavram olan etnisiteyle ilişkili biçimde Ermeni halkı için kullanılması hâlinde, erken devirlerden günümüze kadar uzanan zengin bir anlam çeşitliliğine ulaştığı görülür²¹. Bu topluluk, hem de Pers ve Bizans döneminden günümüze kadar uzanan geniş bir zaman boyutu içinde, ev sahibi ülke ya da ülkelerle aile hayatları, topluluk bağları, gelenekleri, özel dinsel ritüelleri, dile ait kültürleri de dâhil olmak üzere, farklı kimliğini muhafaza ederek varlığını devam ettirebilmiştir. Fakat bu durum diasporaya görünüş, dil ve dini ritüelleri yüzünden daha geniş toplum tarafından açıkça düşmanlık beslenmese bile, ihtiyatla yaklaşılmasını engellemez. Bu sadece Ermenilerin değil, sürgüne uğramış ya da göç etmiş bütün diaspora topluluklarının ortak kaderidir.

Smith²², bir diaspora etnisitesi olan Ermenilerin; kaynağını sadece din bilimsel ve coğrafi bir tahayyülden değil, aynı zamanda uzak geçmişteki esatiri ‘mit-sembol bileşimi’ ayrıcalıklı bir soy ve dinî bir gruba atıfta bulunmalarından aldıklarına işaretlerle, sözü Arsak Krallığı ve Bagrat Greoryen hiyerarşisindeki kurumsal ve ruhanî gücün temsil merkezi olan Eçmiadzin’e getirir. Çünkü Ermeni toplumunda da “altın çağ”, Yahudilerde olduğu gibi, kutsal merkezlerdeki uzak bir geçmişte konumlandırılmıştı. Gregorios ve ‘Bizans İmparatoru Justinian döneminde soylu Kamsarakan kabilesinden gelen Romalılaşmış bir general olan Narses (478–573)’²³ döneminde, erken Modern Çağın Rönesans’ına esin kaynağı olmuş kutsal literatür ve erken Gregoryen kilisesinin ayinleri ve ayin kitapları, Ermenileri bir arada tutuyordu. Ermeniler kendilerini “seçilmiş kişiler” ve kahramanlarını da –Yehuda Makabi ve Yahudi soyunda olduğu gibi- geç Arsak “yasa koyucuları” ve Bagrat soyluları gibi Eski Ahit savaşçıları olarak kabul ediyorlardı. Tıpkı Antik İsrail’de olduğu gibi, kendilerini Ortodoksluğun doğru bir şekilde korunması için direnen “eşsiz bir Gregoryen Ermeni cemaati” olarak görüyorlardı²⁴.

Bu dağınık topluluk sadece uzak geçmişteki altın bir çağa vurgu yaparak değil, bizzat ikamet örüntüleriyle de, bu ayrı etnisite duygusunu pekiştirmeyi bilmiştir. Ev sahibi topluluk içinde yarı ayrı, fakat birbirine bağlı konutlarda ya da etnik iskân alanlarında²⁵ yaşayan Yahudi, Ermeni

ve Çinli gibi diaspora toplulukları; mitlerini, anılarını, aile ritüelleri ve değerlerini geliştirmeye, asimilasyonun verili zorluklarının getirdiği kültürel özerkliğin, toplumsal aşağılanmanın ve siyasal yetersizliklerin tuhaf bir karışımı olan kolektif itibarlarını devam ettirmeye bir nevi mecbur tutulmuşlardır. Çeşitli etnik iskân alanları arasındaki yolculuklar, ticaret ve entelektüel alışveriş, bölgesel ağlar ve nihayetinde küresel nitelikli etnik topluluk içinde konumlanan etnik iskân alanlarına bağlı bulunan bu cemaat, kaçınılmaz biçimde kendi içinde diaspora uyumu ve kader birliği duygusunu güçlendirmiştir²⁶.

M.S. 301 yılında devlet dini olarak Hıristiyanlığı kabul eden ilk ulus olan Ermeniler²⁷, bir tür kavimler kapısı olan bu coğrafyada, ‘başat’ kavimlerle²⁸ sürekli bir ilişki içinde olduklarından, sadece buldukları coğrafyada değil, aynı zamanda uzak coğrafyalarda da, siyasî olmasa bile ekonomik alanda, hem de çok eski çağlardan geç zamanlara kadar, hatt-ı muvasala sağlayan aracı bir rol üstlenmişlerdir. Bu etnik diasporanın Katolika’larının yönetiminde millet olarak örgütlendiklerini zikreden Smith²⁹, ‘geç Bizans ve Arap dönemlerinde tarihlenen ve hatta Hindistan ve Rusya gibi daha uzak ülkeleri kucaklayan diasporalarında, tüccar zanaatkârlar olarak özel bir mevki elde ettiklerini’ belirtir. Cemaatin anavatanları ve kutsal merkezleri olan Eçmiadzin’e³⁰ tutkuyla bağlanma temayülleri, kendi içinde ve dağınık Ermeni yerleşme bölgelerine belli bir iç bütünlük ve örgütsel amaç sağlamıştır. Tabiatıyla bu örgütlerin çatısı temel olarak din ve aldıkları eğitim de kilise eğitimi olmuştur. Mesela ‘Yeni Culfa’daki Apostolik kilise, diasporadaki üyeleri için sadece bir çeşit devlet gibi bir fonksiyon üstlenmemiş, aynı zamanda üyeleri hakkında dolaşan hikâyeleri toplamak suretiyle bilginin takas edildiği bir kliring gibi de çalışmıştır³¹.

Fakat mesele sadece kilisenin kendilerine sağladığı birlik duygusundan ibaret değildir. Dinsel sadakatin en başat kimlik unsuru olduğu pre-modern dönemlerden –bu dönemlerde farklı dilsel kimlikler siyasal birliğe yönelik bir tehdit olarak algılanmıyordu- mutlak monarşilerin bu algıyı değiştirdiği modern dönemlere³² geçişle birlikte diaspora, kimliğin devamında “yazılı dilin” bu sahadaki hayatî önemini kavramış görünüyor. Bunun en ilginç kanıtlarından biri, daha sonra Hocalar³³ olarak bilinen Yeni Culfa Ermenilerinden Babur Hindistan’ına göç eden ciddi bir grubun, on yedinci yüzyılın ortalarıyla erken on sekizinci yüzyıl arasında Avrupa, Orta Doğu ve Hindistan’da yeni doğmaya başlayan Ermenice³⁴ yazma işini finanse etmelerinde görülebilir. Bu, bir bakıma

modern Ermeni edebiyat harufatı olan canon'un -48 puntodan meydana gelen matbaa harfinin adı- yeniden şekillendirilmesi ve dirilmesi işinin üstlenilmesiydi. Bu iş daha sonra Venedik'te yaşayan ve kendilerini "Mekhitarist Order" olarak tanıtan Katolik Ermeni misyonerleri tarafından yaygınlaştırıldı. Aynı Perso-İndian cemaat Venedik, Paris, Yeni Culfa, Moskova ve Kalküta'da yüksek eğitim okullarının kurulmasını da finanse etti. Diasporaya hareket kazandırmak için kültürel bir yeniden diriliş hareketine imkân sağlamak işini üstlenen cemaat üyelerinin Madras'taki en zengini olan Şamir Şamiryan, 1772'de Madras'ta, Ermenice baskı yapan bir matbaa kurdu³⁵.

Kendi kimliklerini hem diaspora, hem de belli bir toprak parçası ile ilişkili biçimde tanımlayan bu cemaatin, sıkı bir bağlılık duygusu içinde yürüttükleri ticarî faaliyetler de dâhil olmak üzere, bütün davranış biçimlerinin anlaşılmasında coğrafyanın kritik rolü çok mühimdir. Burada sadece 'tarihi Ermenistan'ın' coğrafi ve ticarî bağlantılarına değil, aynı zamanda tarihteki siyasî geçmişi ve ilişkilerine, kısa da olsa bir atf-ı nazar yapmak gerekiyor. Tarihi Ermenistan, orta ve doğu Anadolu ile güneyde yukarı Mezopotamya ve Suriye'nin görece düşük irtifalı topraklarını belirleyen güneybatı Kafkasya ve Ermeni platosundan oluşur. Bu topraklar Çin, İran ve Hindistan'dan Arabistan'a, Rusya üzerinden de Avrupa'ya kadar uzanan kadim dünyanın kesişme yolları üzerindedir. Ermeni platosunu tayin eden yerler bu kârlı ticaret yollarını denetim altına almak, doğu-batı ekseninde uzanan bereketli vadilerden yararlanmak ve güneye giden verimli yolları tayin etme konumuna sahiptir. Bölgenin, Büyük İskender'in ardıllarıyla Persler, Bizanslılar ve daha sonra gelen Arap fatihler tarafından kuşatılması ve en nihayet Moğol güçleri ve Türkler tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, Ermeniler; kendilerini ya sadece otonom ya da yarı otonom, ya da tamamen büyük güçlerin denetimi altında buldular. Yeni efendileri kendilerini, Ermeni Kilisesi tarafından yönetilen dini bir azınlık statüsünde bir millet olarak tanısa da, bu durum, cemaat üyelerinin daha o zamanlardan itibaren seçeneklerini daima açık tutarak, dünyanın dört bir tarafına dağılan "dinî-ticarî bir diaspora" oluşturmalarına mani olmadı³⁶.

Harita 2: Ermenilerin Batı Avrupa'yla Ticaret Yolları.

Ermeni tarihindeki ilk muazzam göç dalgasının, on birinci yüzyılın ikinci yarısında, Ermeni Platosundaki son Ermeni Krallığının çökmesinden sonra meydana geldiği biliniyor. 1064'te Ani'nin Selçuklu kuvvetleri tarafından fethinden sonra ilk Ermeni göç dalgası Cenovalılara ait ticarî kolonilerin bulunduğu Kırım ve daha kuzeydeki Orta Polonya'ya yöneldi. Erken on üç ve on dördüncü yüzyıllara kadar Ermeni yerleşimcilerin doldurduğu Güney Polonya'daki Galiçya bölgesi, Kırımdan hareket ederek giden Ermenilerin ikinci durağı oldu. Bunların bir kısmı, daha sonra hem zanaatlar, hem de ticaretin her türünde önemli bir uğrak yeri olan Polonya'nın Lvov kentine yerleşti. Bu kentte Yahudiler, Müslümanlar ve diğer uluslarla birlikte Ermeniler de önemli bir ticaret cemaati kurmuşlardı. Bu Orta Çağ kentinde Ermeniler Polonya'ya kadar taşıdıkları kara içi kervan yollarını kullanarak, doğudan kuzeye ve daha da batıya, Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir sahada ipek ve baharat ticareti yaptılar. Ermeni ticareti aynı zamanda hem güneybatıda Akdeniz'e, hem de güneydoğuda İran'a geçiş yolları bulunan Karadeniz'deki Trabzon limanına yönelmişti³⁷. Bu göçler küçük bir kısmı Gürcistan'a olmak üzere on beşinci yüzyıla kadar devam etti. On altıncı yüzyılda Gürcistan Ermeniler için güvensiz olmaya başlayınca, bu sefer yönelik doğuda İran yaylası, Batı'da ise başta İstanbul olmak üzere Osmanlı İmparatorluğunun ana merkezlerine doğru akmaya başladı ve oralarda derhal kendi cemaatlerini oluşturdu³⁸.

İnalcık³⁹ bu göçlerin tarihî geçmişini aynen Aslanian gibi Bizans'ın zayıflayıp Türklerin eline geçmesinden çok öncelere dayandırır. Bu dönemlerde Cenovalılara ait ticarî merkezlerin bulunduğu İstanbul, Trabzon ve Kefe gibi kentlerde faaliyet gösteren Ermeniler, “aracı” rol üstlenmek ve bu ticaretten pay kapmak için etrafi surlarla çevrili Ceneviz mahallelerinin etrafında yeni semt ve mahalleler oluşturmaya başladı. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda çok faal bir ticarî etkinliğe sahip Kefe gibi Kırım liman kentlerine yerleşen Ermeni diasporası, Ceneviz deniz ticaretini beslemek için, daha o zamanlarda, kara ticaretini Karadeniz'e taşıdı. Bu Kırımlı Ermeniler sadece kendi yurtlarına mal götürmekle kalmadı, daha da batıya, bugünkü Romanya ve Polonya'ya⁴⁰ ve Almanya'da Nürnberg, Alçak Ülkelerde de Burges'e kadar kervanlar götürdü. Kırım'daki kolonileri o kadar büyüktü ki, Cenovalılar burayı çoğu kez Armenia maritima olarak isimlendirmişlerdir⁴¹. Kefe'nin 1475'te düşmesiyle birlikte Cenovalıların kuzey ülkeleriyle doğu arasındaki ticarî tekelleri, giderek Osmanlı tebaası olan Ermeni, Rum, Yahudi ve Boğdanlılara terk edilmeye başladı⁴².

Kuzeye doğru başlayan bu göçlerin 1380'li yıllar gibi erken bir dönemde, Rum ve Tatar kaptanlarla beraber Ermeni diasporasına Karadeniz'in yerel ticaret trafiğinde, deniz aşırı ticaret Ceneviz tekelinde kalmak şartıyla ciddi bir yer kazandırdığını zikreden İnalcık⁴³, özellikle on beşinci yüzyılın sonlarından itibaren bunların hem Kırım, hem Eflâk ve hem de Boğdan ve Polonya olmak üzere bütün bölgede önemli bir ticarî işlev üstlendiklerini belirtir. Diasporanın kuzey ve Transilvanya yönündeki etkisi, Bölgenin Osmanlı devletine bağlı bir vassal hâline gelmesiyle değişmedi. Bilakis Doğu Anadolu ve Kırım'dan göçüp gelen diaspora üyelerinin Türkçe konuşması ve birçoğunun da Türkçe isimler taşımasıyla daha da kökleşti⁴⁴. Bu yüzden Osmanlı yönetimindeki bölgelerde rahatça hareket edebilen bu cemaat üyelerine Bursa, Galata ve Kefe'nin Kadı sicillerinde ticaret yaparken sıklıkla rastlandığına işaret eden İnalcık⁴⁵, bunların aynı zamanda Boğdan voyvodalarına tacir, danışman ve paralı asker olarak hizmet ettiklerini ve bu sebeple de Boğdan yolunun tutulmasında kilit bir rol oynadıklarını belirtir. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında, gerek “uluslar arası bir kavşak”, gerekse, “Romen toprakları içinde başlı başına bir ticaret merkezi” olan Braşov ve Transilvanya'da sadece Ermeniler değil, hepsi de Osmanlı tebaası olan Rum, Yahudi ve Türklerden oluşan tüccarlarla “Levant tüccarı” arasında kıyasıya bir rekabet sürüyordu⁴⁶.

Tebriz, Erzurum ve Trabzon'dan Karadeniz'e giden geleneksel ticaret yolu, Trabzon'un Osmanlı Türklerinin eline geçmesiyle, Şirvan ve Derbent üzerinden Rusya'ya giden başka bir geçiş yoluyla yer değiştirdi. Normal olarak İranlı, Türk ve Ermeniler tarafından ticareti yapılan İran ipeği; on altıncı yüzyıl ve özellikle erken on yedinci yüzyılda Şah Abbas'ın bunun tekeline kendilerine vermesinden sonra, diasporanın hem göç yolları, hem de buna bağlı olarak dünya genelindeki ticarî ilişki ağlarının kurulmasında hayati bir rol oynadı. Kırım, Polonya ve İtalya'nın diaspora cemaatleriyle Avrupa'daki ticarî bağlantılarından yararlanan Erzincan, Sivas, Kayseri ve Bitlis gibi Van Gölü etrafındaki şehirlerde oturan birçok Ermeni'yle daha doğuda Culfa ve Nahcivanda oturan Ermeniler, bölgedeki barışı ticarî bir avantaj olarak kullandılar. Kaynaklar on beşinci yüzyılın ortalarına kadar sıklıkla, Ermeni cemaati içinde oldukça etkili, kilise ve manastırlara cömertçe bağışta bulunan zengin taşralı hocalardan bahseder. Bunlar Ermeni cemaati içinde dominant bir sınıf idiler. On altıncı yüzyıla kadar hocalar ve onların şehirli biraderlerinden Çelebiler⁴⁷ olarak adlandırılan bu sınıf, doğu'da Hindistan, güneyde Halep, kuzeyde Rusya ve Batı'da İstanbul, Balkanlar, İtalya, Baltık sahilleri de dâhil olmak üzere her yere yerleştiler. Bu süreç on yedi, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda Çelebiler'in Batının büyük finansal ve endüstri cazibesi olan muadillerine teslim oluncaya kadar devam etti⁴⁸.

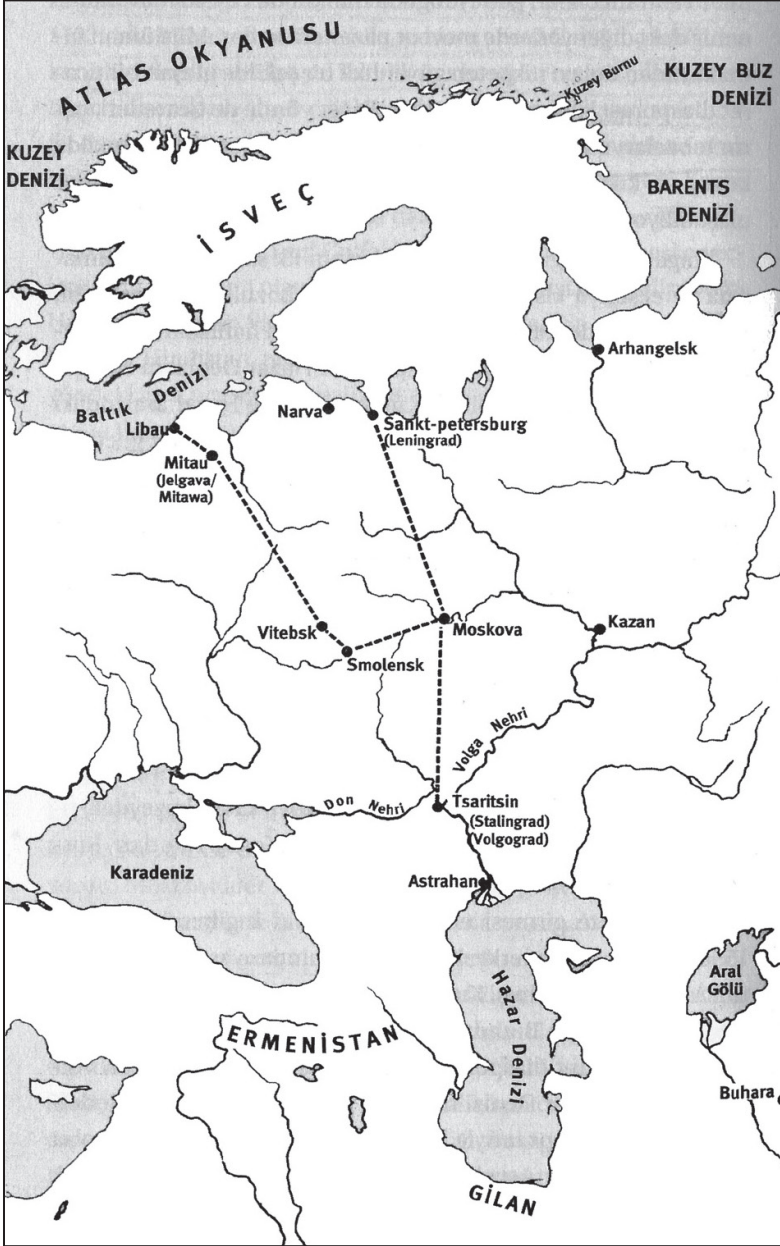
Tam da bu yüzden, Ermenilerin ekonomik faaliyet sahasına dair yapılacak bir çalışma, herhangi bir çalışmayla kıyaslanamayacak kadar iç içe girmiş karmaşık bir ilişkiler ağı ve akışkanlık gösterdiğinden, bu çalışmada izlenen yöntem, belli bir dönem ve mekân kaygısının dışında, "nokta" bir projeksiyondan ziyade, "akan zamana" dair genel bir 'tipoloji denemesi' olarak nitelendirilebilir. Bütün genellemeci yaklaşımlarda olduğu gibi, belli karakteristikleri ana hatlarıyla çizmeyi amaçlayan bu tür "portre denemeleri", tanımı gereği yakın plan çizgilerini elbette atlayacaktır. Bununla birlikte, belli bir bölge ya da coğrafyanın sınırlı sahası, ya da sadece "ekonomi-dünyaların" merkezlerinde faaliyet yapmak yerine, Braudel'in⁴⁹ "marj" olarak nitelediği 'no man's land'ların, no man's sea'lerin oluşturduğu aşılması güç alanlara⁵⁰, oraların sinir uçlarına kadar nüfuz eden, 'hiçbir kent ya da köye rastlanmadan 20 veya 30 mil yol alınabilen' Hıristiyan Avrupa ile Türk Balkanlar; Avrupa ile Moskof ülkesi ve İran ile Astrahan arasındaki ıssız mesafeleri aşan, 'kervanların içinde, ama genellikle önünde'⁵¹, mal sevkiyatını düzenleyen bir

koloniden söz edilince, neden bu tarz bir yöntemle başvurduğumuz daha kolay anlaşılabilir.

Müslüman denizinde⁵² Hıristiyan bir ada konumundaki bu kavmin⁵³, Müslüman komşuları arasında “dini bir cemaat”⁵⁴ olarak yalıtılmış olması, kendisini sadece Müslüman topluluklarla değil, başka topluluklarla da sürekli diplomatik ilişkiler kurmaya zorlamış olmalıdır. Hazar Denizi, Karadeniz ve Akdeniz’in oluşturduğu üçgen içindeki kapalı bir kara havzasında sıkışmış bulunan bu cemaat, görünürde dezavantaj gibi görünen bu durumu, coğrafi ve kültürel bu meydan okumayı, geçtikleri bütün güzergâhlar üzerinde ticarî koloniler ve bağlantı hatları kurarak -ki bu bağlantı hatları için en uygun mekânlar Kilise ve Manastırlar olmuştur- büyük bir avantaja dönüştürmüştür.

Kuzey Mezopotamya ve Doğu İran sahasında çok erken devirlerden itibaren başlayan siyasal istikrarsızlık ve sonrasında meydana gelen yoğun Oğuz göçleri, bölgenin eski sakinleri olan Ermenileri, daha o dönemden itibaren bu yeni meydan okumalara, karşı mukabil tavırlar geliştirmeye mecbur bırakmıştı. İlk Ermeni göçleri, bu tarihlere rastlar. Bu tarihler aynı zamanda bölgede güç mücadelesi yapan büyük güçlerle Ermeniler arasındaki ilk taktik, diplomatik ilişki biçimlerinin de kurulduğu yıllardır. İşte, tam da bundan dolayı cemaatin bundan sonraki kaderi, hep bir “anavatan-diaspora” ikilemindeki bir salınım şeklinde devam etmiştir. Moğol ve Timur istilalarından beri Türk kökenli hanedanların -batıda Osmanlılar, doğuda ise Akkoyunlu ve Safavi İran Türk hanedanları- nüfuz mücadelesine sahne olan bölge, buranın Hıristiyan sakinleri olan Ermenileri, her iki tarafla birden zorunlu biçimde ilişki kurmaya itmiştir⁵⁵.

Bu kavim, sadece kendine has harfleri ile bölgede ilk defa dillerini yazıya geçiren bir ulus olarak değil, harfleri gibi Hıristiyanlığı yorumlama şekilleriyle de diğer topluluklardan ayrılmıştı. Tarihi M.Ö. 750'lere uzanan Çin ipek parçalarından anlaşıldığına göre, bu bölgenin Çin'den mal alan ilk yerlerden biri olduğu tahmin edilmektedir. Bahsi geçen dönem, aynı zamanda Ermeni Urartu krallığının Asya ve Akdeniz dünyası arasındaki ticarete önemli durak noktalarından biri olduğu bir zaman dilimine tekabül eder⁵⁶.

Harita 3: Rusya'dan Geçen Ticaret Yolları.

Netice olarak tarihin birçok döneminde Karadeniz ya da Akdeniz'den doğuya yönelen ticaret yollarının, Hazar Denizinin güneyinden geçmek için Ermenistan'ın içi veya yakınına kullanma mecburiyeti, yukarıdan beri anlatılan ilişkiler ağının kurulmasında tarihi bir önemi haiz olmuş denebilir. Maveraiünnehir'den kuzeydoğuya doğru ilerleyen ipek yolu, buradan Çin istikameti veya daha güneydeki Afganistan yolunu (Kabil-Kandehar) kullanarak Kuzey Hindistan'daki İndus ve Ganj ovalarına doğru yönelebiliyordu. Ticaret bazen Hazar'ın kuzeyindeki yolları da kullanmasına rağmen, siyasî istikrar dönemleri dışında bu yolu kullanmak çok güvenli değildi. Daha güneye yönelen başka yollar ise Ermeni topraklarının ötesinde, Yukarı Dicle ya da Fırat'a giden, sonra nehrin akış yönünde Basra Körfezi'ne yönelen birleşik kervan-suyoluydu. Deve kervanları Akdeniz'den Basra Körfezi'ne yaklaşık kırk beş ila yetmiş günde ulaşabiliyordu. Çöl yolu Ermenistan içinden geçmese de, Ermeniler genellikle bu yol üzerinde de en önemli kara tüccarları arasında yer alıyorlardı⁵⁷. Ermeniler daha sonra Rusya'nın güneye inmesi ve o sahadaki siyasî dengelerin değişmesiyle birlikte, ilgilerini Gilan üzerinden Astrahan, Tsaritsin (Volgograd) ve buradan da birini kuzeybatı istikametindeki Smolensk, Vitebsk, Mitau ve nihayet Baltık sahillerindeki Libau'ya, diğerini ise Volga nehri boyunca ilerleyerek Kazan, Saint Petersburg ve kuzeyde Barents Denizi'ndeki sahil kenti Arhangelsk'e kadar uzatıyor ve adı geçen bütün kentlerde ticaret kolonileri kuruyorlardı⁵⁸.

1670'lerde Rusyalı elitlere yakın bir grup dışında aralarında İngiliz ve Hollandalı tüccarların da bulunduğu yabancılara verilen imtiyazlar kaldırıldığında, Volga üzerinden Astrahan ve Moskova arasında ticaret yapmaya ilişkin kısıtlamalardan sadece Ermeniler muaf tutulmuştu. 1677'de Kazan valisinin talimatıyla cemaat, bölge ticaretiyle ilgili hiçbir yerel otoritenin müdahalesine imkân bırakmayan özel bir izin almayı başarmıştı⁵⁹.

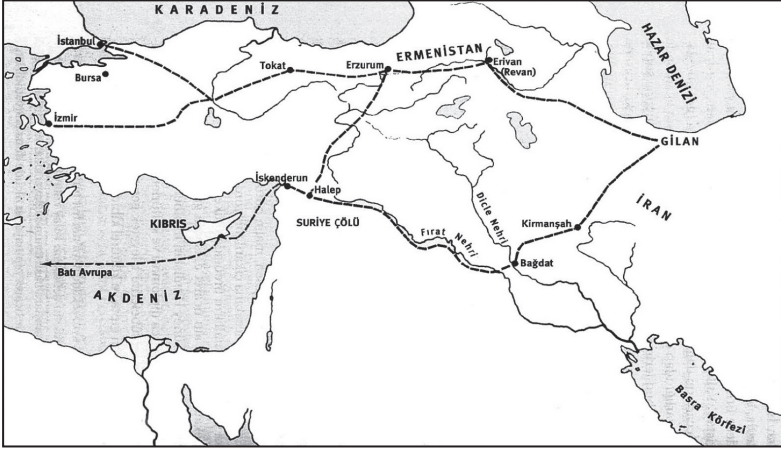
TİCARİ DİASPORANIN MERKEZİ KENTİ YENİ CULFA VE ERMENİLER

Ermenilerin İsfahan'ın bitişiğinde Şah Abbas tarafından kendilerine açılan ve adı daha sonra Yeni Culfa olarak bilinen merkeze yerleşmelerinden çok önce, İran üzerinden Asya ve onun uzak hinterlandıyla ilişkiler kurmaya başladıkları biliniyor olsa da, cemaatin asıl yükselişi,

bu kente yerleşmelerinden sonra başlamıştır. Sasaniler dönemi İran'ı ile Doğu Roma arasındaki siyasî gerilimler ve sonrasında meydana gelen ilk Müslüman fetihleri, bu ilişkilerin başlangıç tarihleri olarak gösterilebilir. Fakat on ikinci yüzyılın başlarında Kilikya'da Yeni bir Ermeni krallığının kurulması ve bu krallığın Moğollarla ilişkiye giren hükümdarı Hetum'un Ögedey'i ziyaret için Karakurum'a kadar gitmesi; Orta Asya ve Hindistan'la⁶⁰ kurulan ticarî ilişkilerin başlangıç noktalarından biri olarak hayati önemi haizdir.

Kilikya'da oturan Ermeniler, daha o zamanlarda, uzun bir süredir Doğu ve Batı arasında bir ticaret kanalı olan İskenderiye Körfez'indeki Ayas limanını⁶¹, ticarî bir antrepo olarak denetimlerine almışlardı. Marco Polo ailesi de Uzak Doğu'ya giderken bu körfez yolunu kullanmıştır. Daha sonra bu bölgenin önce Memluk (1375), sonra da Osmanlı Türkleri tarafından fethinden sonra, Ermeniler aralarında Çin de olmak üzere dünyanın birçok bölgesine göç etti⁶². Hatta erken on üçüncü yüzyılda, Çin'in Zaitun şehrinde Ermeni bir kadın ilk Ermeni kilisesini kurdu. Ama asıl büyük transfer 1602'de İran şahı olan Şah Abbas döneminde gerçekleşti. Şahın İsfahan'ın hemen bitişiğinde Ermeniler için kurduğu ve daha sonra adını Yeni Culfa olarak verdiği kente, 50.000 Ermeni'yi getirttiği bilinmektedir⁶³. Böylece İran'da kritik bir ticaret merkezi kurulmuş oldu. Cemaat oradan ticaretlerini güçlü bir biçimde şubelere ayırdı ve uluslar arası bankerler ve para babaları olarak bütün bir Asya ve Avrupa'ya bu kolları transfer etti⁶⁴.

Yeni Culfa olarak şöhret kazanan bu şehirde eskiden beri Zerdüşt, Yahudi ve Ermenilerden oluşan üç azınlık grubun varlığına işaret eden tarihçiler, bunlardan en eski grubun Zerdüştler, en yeni grubun ise Ermeniler olduğunu belirtir. Kaynakları eski Arap coğrafyacıları olan Heinz Gaube'e göre, Araplar yedinci yüzyılda bölgeye girdiklerinde Yahudiye ve Jay isimli iki şehir bulmuşlardı. Bir Yahudi şehri olan Yahudiyya, bu kaynaklarda İsfahan bölgesindeki en önemli yer olarak tasvir edilir. Daha sonra bu kent, meşhur İsfahan şehrinin nüvesini oluşturacaktır. Bu Yahudi şehrinin, bir dönem ticaretin merkezi kenti olan İsfahan'ın eski yerleşkesi olduğu, nümizmatik kanıtlarla teyit edilmiş bulunuyor⁶⁵.

Harita 4: Gilan'dan Akdeniz'e Giden Ana Ticaret Yolları

Sözün tam da burasında, Yeni Culfa kentini uluslar arası ipek ticaretinin merkezi yapan siyasî bir hadiseyle irtibatlandırmak; meselenin, devrin güç merkezleri arasında ne kadar mühim bir hadise olduğunun anlaşılmasına yapacağı katkı dolayısıyla, bilhassa üzerinde durulmayı hak ediyor. 1605 yılında Osmanlıların Ermenistan üzerine yürüdüğü bir sırada, Şah Abbas bu harekete, düşmanın kullanabileceği kaynakları yok edip Aras Nehri'nin kuzeyindeki nüfusu topluca tahliye ederek karşılık vermişti⁶⁶. Bazı kaynaklar⁶⁷, bu tahliye işleminin daha 1603'te Şah'ın Eski Culfa kentini ziyareti ve burada şehrin ileri gelenleriyle üç gün geçirmesi ve bunun hemen akabinde, (birkaç ay sonra) kent halkından birkaç gün içinde şehri terk etmelerini istemesiyle başladığını zikreder. Kent, halkının ayrılışından hemen sonra ateşe verilerek tamamen tahrip edildi⁶⁸. Bu zorunlu tahliye sırasında pek çok insan öldü⁶⁹, ama hayatta kalan köylüler Hazar Denizi'nin hemen güneyindeki ipek üreten Gilan vilayetine iskân edildi. Şehirli Ermeni göçmenler, bilhassa profesyonel tüccarlar ise İsfahân'daki yeni başkentin sınırlarının hemen dışına yerleştirildi. Bu Ermeni mahallesine, boşaltılan bölgedeki bir şehrin (Culfa) adı olan 'Yeni' Culfa adı verildi⁷⁰. Bunun sonucunda Müslüman bir siyasî merkezin yanında Hıristiyan ve Ermeni bir ticarî merkezden oluşan bir çifte şehir ortaya çıktı⁷¹.

Ermenilerin Hıristiyan inancının Safavi İran'la Avrupalı devletler, bilhassa İspanya ve Roma krallarıyla kurulacak uluslar arası ticarî ilişkilerde önemli bir enstrüman olabileceğini çok iyi takdir eden Şah Abbas,

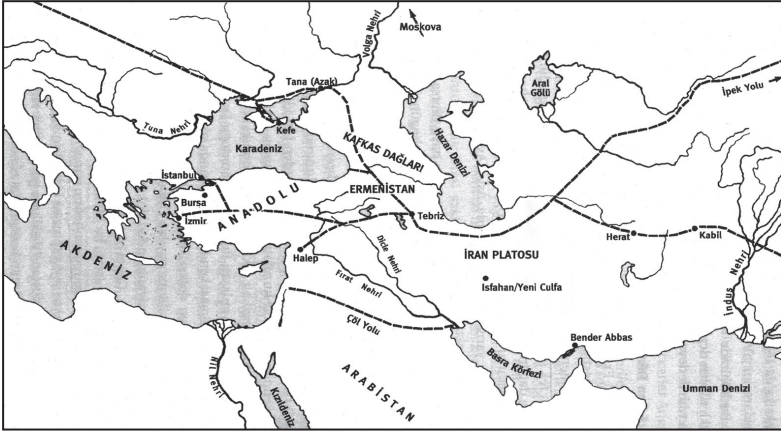
ticareti cezp etmek için, çoğunu İran ipek balyalarıyla birlikte yola çıkan Ermeni ve Avrupalıların oluşturduğu elçileri, Batılı ülkelere gönderdi. Fakat zanaatkârların⁷² Hıristiyan inancı, ne politik ne de ticarî hiçbir avantaj sağlamadığı için, kendilerine tüccarlara yapılan muamelelerin tam tersi yapılarak sık sık din değiştirmeleri isteniyordu. O dönemde sınıf ve dinî farklılıklar, modern bir okuyucunun yanlış biçimde sandığının aksine, herhangi bir etnik bağlılıktan çok daha farklı, anahtar bir role sahipti. Culfalı tüccarlar her hâlükârda sosyal olarak çok saygın bir muamele görüyor ve dahası, Şah'ın Ermenilerin geri kalanına teşmil etmediği büyük bir dinî toleransa muhatap oluyorlardı⁷³. Hiç şüphesiz bu muamele sebepsiz değildi. Andre Gunder Frank'ın⁷⁴ isabetle belirttiği üzere, asıl kavga temelde ipek ticareti ve alternatif güzergâhlar için yapılan mücadelenin ta kendisiydi. Şah, bu hamleyle Osmanlıları devreden çıkartmak, Osmanlılara konumlarını takviye etmek amacını güdüyordu.

Gerçekten de çok erken zamanlardan modern zamanlara kadar Avrasya sahasının bütün bölgelerinde, hem uluslar arası, hem de kıta içi⁷⁵ ticaretinin bütün alanlarında faaliyet gösteren bu diaspora; sadece anavatanları dışında Avrupa ve Asya'nın farklı bölgelerinde tehlikeli maceralara atılmakla kalmadı, aynı zamanda hem önemli kentler, limanlar ve ticaret pazarları, hem de ülkelerinden çok uzaktaki kuş uçmaz kervan geçmez üretim merkezlerine yerleşme başarısı gösterdi. Ve böylece bu cemaat, ana merkezleri Yeni Culfâ ile güçlü bir ticarî ağ kurarak etkin ve başarılı bir uzun mesafe ticareti için sağlam bir altyapı oluşturdu. Ermenilerin bu 'ticaret diasporası' ve ticarete uyguladıkları yöntemler, on yedinci ve on sekizinci yüzyıl dünya ticareti için rakipsiz ve eşsiz bir örnek teşkil eder⁷⁶.

Sistem o kadar etkileyici ve eksiksiz çalışıyordu ki, diasporada tröstle ilgili meydana gelen herhangi bir kırgınlık veya ihtilaf, derhal koalisyon üyeleri ve Yeni Culfâ'daki ruhanî karargâha ulaşıyor ve gereğinin yapılması için ilgili ekiplere bildirilerek yeniden dolanıma giriyordu. Bu sistemde commenda ajanları, neredeyse münhasıran aynı gruptan gelen Yeni Culfalılar tarafından tayin ediliyordu. Kuryeler ve diğerleri tarafından taşınan Doğu Ermenistan'ın Yeni Culfâ diyalektinde⁷⁷ yazılan ticarî mektuplaşma, sadece yabancıların değil, diğer Ermeni grupların bile deşifre edemediği hocalar tarafından yapılıyordu. Sistemin ana merkezi olarak Yeni Culfâ'da kurulan küresel ticaret şebekesinin yapısı; itibar, güvenilirlik, tekdüze normlar ve sınırlı üyeleriyle kapalı bir sistem

görünümündeydi. Koalisyon üyeleri arasındaki zımnî anlaşma, ajanların kariyerlerini belirleme ve bozma yeteneğini haiz hiyerarşik ve çok katmanlı bir kontrol ve politika üretme gücüne sahipti. Bu kontrol sistemi Culfâ'daki tüccarlar asamblesi olarak bilinen enformel ve yarı enformel yasal bir kurum tarafından zorla yürütülüyor ve ayrıca cemiyetin kolları ve diasporada seyahat eden mahkemeler tarafından tekrar teyit edilerek yürürlüğe konuluyordu⁷⁸.

Bununla birlikte bu sistemin ilerleyen zamanlarda Avrupa'da gelişen kurumsal bir yapıya kavuşmuş uluslar arası şirketlerle mukayese edilebilecek bir yapıya kavuştuğunu söylemek kolay değildir. Bu yapılar her ne kadar nadir fırsatlar üzerinde güç ve bilgi paylaşımını sağlasa bile, güçlü Ermeni aileleri arasında ortaya çıkabilecek rekabeti önleme kapasitesine sahip ara ve nihaî yapıları geliştiremedi. Konuyla ilgili İngilizlerin Londra, Kalküta ve Madras'ta bulunan Doğu Hint Kumpanyasına ait arşiv belgeleri, sistemin her yerde aynı sonuçları vermediğine dair farklı örnekler içeriyor. Birincil kaynakları kullanarak yapılan çalışmalar, bilhassa cemiyetin yargı erkini kullanma konusundaki enformel otoritesinin, sürgit aynı olmaktan çok daha karmaşık ve dinamik bir özellik gösterdiğini kaydediyor⁷⁹.

Harita 5: 17. Yüzyılda Ortadoğu'da Ticaret Yolları

Fakat hemen belirtmek gerekir ki, ne kadar küçük bile olsa, cemaatin “hayalî tabiatından” dolayı, Yeni Culfalı Ermeni cemaatinin ilişkileri asla sadece “yüz yüze” bir ilişki biçimine dönüşmedi. Bunların kişisel olarak birbirlerini tanıma imkânı olmasa bile, geliştirdikleri

enformasyon ağı ve bilhassa misyonlarından Yeni Culfa'daki katedrale gelen hayatî bilgileri ilgili yerlere ulaştırarak mekanizma, her zaman eksiksiz biçimde çalıştı⁸⁰. Sistemin işleyişiyle ilgili sorunsallardan biri olarak görülebilecek bir husus, Yeni Culfa merkezdeki büyük tüccarların diasporadaki ajanlara bağımlı olabileceği ihtimalidir. Fakat diasporadaki ajanlar, sadece merkezdeki patronları adına iş yapanlardan değil, Aga Peri, Hoca Zachary di Avetik, Hoca Nazar Hakobjan, Hoca Margar ve Hoca Petrus gibi, kendi sermayesiyle ticaret yapma gücüne sahip önemli tüccarlar arasından da çıkabiliyordu. Bunlar tabiatıyla Yeni Culfa'da geniş aile üyeleri olan önemli şahsiyetlerdi⁸¹.

Bütün bunlardan öyle anlaşılıyor ki, Safavi idaresi altında Ermeni bir oligarşi tarafından yönetilen kent-devlet görünümündeki bu kent ve bu kent merkezli ticarî ilişkiler ağı, her ne kadar merkezinde yoksul Ermeni zanaatkârları barındırsa bile, tüm zamanların Ermeni tarihinde rastlanamayacak kadar Ermeni diasporası için ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur⁸². Yeni Culfa'da kurulan bu commenda sistemiyle, uzak mesafelerde mallar, krediler ve insanlar dolanma giriyordu. Kısaca belirtmek gerekirse, tarihi İslam öncesine kadar uzatılabilen ve bizzat İslam Peygamberi tarafından peygamberliği öncesinde karısı Hatice adına yürütülen bir sistem olarak commenda/mudaraba⁸³ sistemi, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda Yeni Culfa merkezli dramatik ticarî genişlemenin kilidi olarak görülebilir. Öyle anlaşılıyor ki, commenda ajanı olarak ülke dışında görevlendirilecek elemanların çoğu enformel bir eğitime tabi tutularak göreve hazırlanıyordu⁸⁴.

Ermenilerin Yeni Culfa'ya, ardından da İran üzerinden Hindistan'a geçiş yapmaları; bilhassa Hint deniz yolunun Portekizlilerce keşfinden sonra cemaate, Asya ve Avrupa arasında eşsiz bir konum sağladı. On yedinci yüzyıla kadar Asya ve Avrupa'nın bütün önemli ticaret merkezlerine konumlanan Ermeniler, Hint sularında Avrupalı rakipleriyle hem rekabet, hem de işbirliği yaptılar. Ticarî rekabete rağmen bu iki topluluk bölgede aynı şeyi, Hıristiyanlığı paylaşırsa da, İngilizlerin Bengal'i istila etmelerine kadar bazı bireysel işbirlikleri dışında "ticarî diaspora", genellikle Hint tüccarları ve bölgenin yerli Müslüman Mirzalarıyla işbirliği yapmayı tercih etti. Aslında Ermenilerin Hindistan bağlantısı, Yeni Culfa'ya yerleşmelerinden çok önce, sekizinci yüzyılda başlamıştı⁸⁵. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında Malabar'a yerleşen Doğu Hint Kumpanyasının aktif isimlerinden biri olan Francois Martene, 'antik dönemlerden beri bölgeye yerleşmiş bulunan Ermeniler, ticarî hayatta

çok aktifler. Hatta bu Ermeni ailelerin tahminî servetleri milyonlara ulaşmaktadır.' şeklinde gözlemlerde bulunur⁸⁶.

Hindistan deniz yolunun keşfi ve Avrupalıların bölgeye girmesiyle birlikte, çok az Asyalı cemaatten biri olarak sahip oldukları eşsiz pozisyon ve ilişki ağlarıyla, bu sefer önlerine sonsuz fırsatlar açılmıştı. Ermeniler bu dönemde sadece ticarî faaliyet yapmadılar, aynı zamanda istihbarat faaliyetlerine de katılarak, pozisyonlarını takviye ve kârlarını maksimize etmenin yollarını buldular. Anlaşıldığı kadarıyla bu cemaatin kurduğu ticaret birlikleri, Avrupalıların commende⁸⁷ dedikleri, Müslümanlardan geçen mudaraba sisteminden başkası değildi. Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar arasında bu sistem çok yaygın biçimde kullanılmıştır⁸⁸.

Ticarî işlerinin yanında istihbarat faaliyetlerine de katılan bu tip ticarî diasporaların eylem biçimi, Avrupa tipi merkantilizmin henüz ortaya çıkmadığı çağların tipik davranış tarzıdır. Aralarında Bugis ve Baniyan'ların da bulunduğu ticarî diasporalar, sadece devlet memuru gibi yarı resmî fonksiyonlar üstlenmiyor, aynı zamanda diplomatik ilişkiler de kuruyorlardı. Gerçekten de aralarında Ermenilerin de bulunduğu komisyoncu, broker ve kültür taşıyıcısı bu tip diaspora organizasyonları sadece Antropologlar, tarihçiler ve ekonomistler için değil, sosyal bilimlerin bütün sahalarında çalışan araştırmacılar için de zengin birer malzeme kaynağıdır.

Yeni Culfalı Ermeniler, sadece Hindistan, Hazar ve Karadeniz bağlantı yolları üzerinde değil, Ayas limanının önemini kaybettiği on beşinci yüzyıldan itibaren kritik bir konuma yükselen Halep yolu üzerinde de ciddi bir kontrol kurmuşlardı⁸⁹. Yeni Culfalı Ermenilerin güneye doğru uzanan bu yolu kullanmaları, Batı'ya taşınan İran ipeği üzerindeki rekabet eden gücünü muhafaza etmektir. Çünkü Culfa kenti, günümüz İran ve Azerbaycan sınırındaki Aras nehri üzerinde kurulduğundan, Ermeni tüccarlara, diğerlerine göre çok daha ciddi bir avantaj sağlıyordu. Fakat aynı kaynak kentteki kadı sicillerine dayanarak verdiği bilgilerde, kentte bulunan Hintli tüccarların, Müslüman oldukları gerekçesiyle devlet tarafından (Osmanlı) cizyeden muaf tutulduklarını belirtir⁹⁰. Devlet bu kararın muhtemelen, Hindistan ticaretinde Doğu Akdeniz limanlarının değişen dünya ticaret yolları karşısındaki bozulmaya başlayan rolünü kurtarmaya yönelik bir adım atmış olmalıdır.

Yeni Culfalı Ermeniler, daha sonraki yüzyıllarda da başta Amsterdam olmak üzere, aralarında Londra, Marsilya, Lizbon, Livorno ve bazı İspanya kentlerinde ticarî acenteler açtılar. Hatta bazı kaynaklar⁹¹, çok

daha geç tarihlere uzanan bir zaman diliminde, 1820'lerde Java'nın doğusundaki adalarda İsfahan ve Şiraz orijinli Ermenilerin afyon satıklarını belirtir. Kârlı afyon işi sadece Java adalarına münhasır bir iş de değildir. Doğulu Yahudilerle birlikte Ermeniler, Singapur ve Çin'de de baharat ve afyon işi yapmışlardır. Penang ve Singapur'un zengin Ermeni tüccarları ve bilhassa Agâh Catchatoor Galustaun, on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Kalküta'nın Ermeni Yardım Akademisine külliyetli miktarda bağışta bulunmuştu. İranlı fakir bir ailenin çocuğu olarak bölgeye gelen George Manok isimli Ermeni, öldüğünde 5.000.000 Gulden miras bırakmıştı. Bu kişi aynı yıllarda, Java'da Hollanda hükümetine borç verecek kadar zengin olan Ermeni tüccarlardan biriydi.

Önce Ermeni Platosu, sonra da Yeni Culfa'daki merkezlerinden dünyanın dört bir yanına dağılan bu cemaatin, buldukları yerleri terk etmeleri, yukarıda da yer yer temas edildiği gibi sebesiz değildi. Yeni Culfa'lı Ermeni tüccarların Şah Abbas I dönemindeki ayrıcalıklı konumları sürgit devam etmedi⁹². Ermeniler Rus Çarı Aleksî Mihaloviç ve daha sonra Fransız kralı XIV. Louis gibi yabancı güçlerle irtibata geçince, Yeni Culfa'da diplomasi tarihinin en dramatik hareketlerinden biri oldu ve Ermenilere karşı tutuklamalara girildi. Şimdi Yeni Culfa'lı Ermenilerin Safavi mahkemesiyle olan imtiyazlı ilişkisi sallantıdaydı ve tüccarlarının statüsü reddediliyordu. Birçok önemli aile Hindistan ve Avrupa'ya gitmek için şehri terk etti ve İsfahan'ın bu cazibeli banliyösü, bir daha asla geri dönülemez biçimde ağır, fakat kesin bir düşme sürecine girdi⁹³. Bununla birlikte Safavi bölgesinin bu döneminde Yeni Culfa, hâlâ sınırlarının dışında yaşayan fakir Ermeniler için kârlı bir komşu olmaya devam etti. 1660'lardan sonra mahkeme, Yeni Culfa'yı, Culfa'lıların kraliyet ailesi üyesi olduğu yıllarının işitilmedik bir pratiğiyle, rastgele ve ağır biçimde vergilendirme yoluna gitti⁹⁴.

HİNDİSTAN'DA ERMENİ TİCARET DİASPORASI

Ermenilerle Hintliler arasındaki karşılıklı kültürel, ekonomik ve bilimsel ilişkilerin tarihini çok eski dönemlere kadar götüren müstakil bir çalışma⁹⁵, ticaret sevgileri bir darbimesel olarak herkesin dilinde olan Ermenilerin, Hindistan'la ticarî ilişkilerini hatırlanamayacak kadar eski zamanlara dayandırır. Bu cemaat karlarla kaplı Ermenistan dağlarından muslin, değerli taşlar ve baharat ticaretinin kazançlı büyüüne kapılarak, kendilerini uzak diyarların cazibesine bırakmışlardır. Cemaatin

Avrupa'yla ticareti sadece Afganistan ve İran bağlantısı üzerinden Ermenistan topraklarıyla değil, aynı zamanda Trabzon Ermenistan yolunu kullanmak suretiyle Hint sahillerine uzanan geniş bir mekân boyutuna sahipti.

Ermenilerin Hindistan'la ilişkilerini Moğol İmparatorluğunun çok öncesine, Asurlular devri ve Büyük İskender'e kadar dayandıran iddialar bulunsa bile, buna dair ilk yazılı kaynak, antik Yunan filozofu Xenophons (430–355 M.Ö.) tarafından kaleme alınan metinlerdir. Bu kaynakta Ermenilerin bilhassa askerî hizmetler için Kyrus tarafından Hindistan'a gönderildiği, daha sonra da bu ülkeyle ticarî ilişkileri güçlendirmek ve geliştirmek amacıyla elçi olarak istihdam edildikleri belirtiliyor. Aynı kaynak, eski Ermeni kralları devrinden başlayan bu ilişkilerin, Pers imparatorunun dikkatini çektiğini ve bu sebeple de, bölgeyle muarefesi bulunan Ermenileri bu işler için istihdam ettiğini belirtiyor⁹⁶.

On dokuzuncu yüzyıl Ermeni tarihçisi Alishan, Sisakan isimli çalışmasında Ermeni tüccarların milattan önce dört ve beşinci yüzyıllarda Hindistan ve Çine ulaştığını belirtir. Üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda İran, Çin ve Hindistan arasında yakın ticarî ilişkiler bulunduğu ve Ermeni tüccarların bu ilişkilerde aktif biçimde rol aldıklarına dair bilgilerle, Ermeni tarihçi Agathanguoghos'un milattan sonra beşinci yüzyıla dair çalışması, Ermeni krallarının Hindistan'dan getirtilen elmas taşlara tutkunluğuna değinir. Hatta bu kralların saraylarını Hindistan tarzında dekore ettiği belirtilir. On ikinci yüzyıl tarihçilerinden Ourhayetsi, Smbat Bagratouni'nin, o dönem Ermenistan'ın başkenti olan Ani'deki meşhur ana kilise için, Hindistan'dan maliyeti 80.000 altına ulaşan büyük bir kandil getirttiğini yazar⁹⁷.

Bununla birlikte Hindistan'a yerleşen ilk Ermenilerin Hindistan'ın askerî hizmetlerinde istihdam edilen askerlerle tüccarlardan oluştuğu söyleniyor. Ermenilerin Safavi İran'ında da –gulam olarak- askerî hizmetlerde istihdam edildiklerine dair bilgilerle, Hindistan'da da çok eski devirlerden itibaren bu sahaya yönelmeleri, muhtemelen buldukları coğrafyanın kendilerine yeterli can güvenliği ve barışı sağlayamayışıyla bir derece açıklanabilir. Ticarî faaliyetlerde kendilerini dürüst, yardımsever ve cesur kervancılar olarak tanıtan Ermenilerin Hindistan'a kitleler hâlinde yerleşmeleri, ilerleyen yüzyıllarda, bilhassa on altı ve on yedinci yüzyıllarda çok süratli biçimde gerçekleşmiştir⁹⁸. Bu tarihlerden itibaren Ermeniler en önemli iş merkezlerine süratle yerleştiler ve Orta Asya içlerinden geçen kervanların en dürüst ve en yardımsever efendileri

olarak şöhret kazandılar. O kadar ki Bento de Goes (?), 1603'te Agra'dan Çin'e gerçekleştirdiği büyük seyahatinde kendini bir Ermeni olarak tanıttı. Ermenilerin Hindistan'daki prestiji, Ekber Şah, kendisi üzerinde Agra'da bir kilise kurduracak kadar etkili olan bir Ermeni kadınla evlenince daha da arttı. Bu kiliseyi, Ermeni yerleşimcilerin bulunduğu Surat, Delhi, Pattna, Kalküta, Bombay ve Madras kentlerinde, diğerleri izledi. Ekber Şah'ın Ermenilere saygısı, daha sonra kendisini İslam'a davet ettiği Hoca Abdulhey'i başyargıç olarak atamasına yol açtı. Hanedan içindeki ilişki, daha sonra başyargıcın karısından olan kızı Juliana ile aslen İranlı bir Ermeni olan Mirza İskender'in evlenmesiyle daha da dallanıp budaklandı. Hanedan üzerinde, özellikle de Şah Cihangir ve Şah Cihan üzerinde İskender'in oğulları Zülkarneyn ve İskender olağanüstü etkiye sahip oldular⁹⁹.

Ermeni tüccarlar sadece Hindistan üzerinden Levant ve Yahudilerle birlikte her zaman dominant konumda buldukları Mısır'a giden deniz yolunda değil, aynı zamanda aralarında Multanlı tüccarların da bulunduğu Hazar bölgesi ve Bakü'nün yerel ticaretinde de eskiden beri etkili bir konumdaydılar¹⁰⁰. Fakat cemaatin Hindistan'da giderek geniş bir koloni kurması ve etkinliğini arttırması, şirket ve Ermeni ulusu arasında 1688'de Londra'da İngilizlerle yapılan anlaşmadan sonra hız kazandı. Elbette Ermeniler bu tarihten önce de bölgede aktif biçimde ticaret yapıyor ve koloniler kuruyorlardı, fakat bu tarihten sonra kendilerine şirketin herhangi bir şehrinde özgürce yaşama ve diledikleri ticarî faaliyetleri yapabilme güvencesi verilince, İran'dan Hindistan'a, özellikle de Madras kentine doğru süratli bir göç başladı¹⁰¹. Bir bütün olarak Hint Okyanusunda diasporanın en önemli yerleşim yeri olan İngiliz yönetimindeki Madras, cemaatin bölgenin en uzak noktalarıyla temas kurmasını sağlayan bağlantı noktasıydı. Buradan hareketle Himalayaları aşarak, küçük bir koloniye sahip oldukları (1660'lar-1720) Tibet ve Çin'in kalbine kadar sokuldular. On sekizinci yüzyılın başlarında Yeni Culfalı Ermeniler Endonezya, Malezya ve Filipinleri de içine alan çok geniş bir sahaya yayılmaya başladılar¹⁰².

Fakat bu durum diasporanın o bölgede daha önce etkili olmadığı anlamı taşımıyor. Hindistan ticaretinde Yahudiler, İranlılar, Türkler ve diğerleriyle birlikte yan yana bütün piyasalarda ticaret yapan Ermeni tüccarlar, Babur oğulları devrinde Delhi'yle birlikte diğer şehir ve vilayetlerin tamamında etkin biçimde faaliyet hâlindeydiler. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, bu faaliyetlerinde Ermeniler, doğrudan

ve müstakil tüccarlar olarak değil, büyük ölçüde siyâsî gücü elinde bulunduran hükümet temsilcilerinden aldıkları mallara bağımlıydılar. Bununla birlikte bölgenin kültürel sembollerini neredeyse tamamen temessül etmiş bulunan Ermeniler, Hindistan'da Batı Avrupalı tüccarlara oranla ticarî ilişkilerinde çok daha büyük bir avantaja sahip bulunuyorlardı¹⁰³. Özellikle Kalküta'da Portekiz ve Hollandalılardan sonra bölgeye gelen İngilizler, afyon ve pamuk ticaretinde belli oranlarda da olsa Ermeni tüccarlara bağımlıydılar¹⁰⁴. 1747 yılında Dakka kentinden yapılan tekstil ihracatına dair yapılan tahminler, içlerinde Ermenilerin de bulunduğu Asyalı tüccarların bu ticaretteki paylarının, 2/3 civarında olduğunu gösteriyor¹⁰⁵.

Bölgede aracılardan önemi o kadar önemlidir ki, muasır bir gözlemci, Surat'ta perakendecilik işini anlatırken; 'perakendeci' der, 'zorunlu biçimde küçük ve fakir bir adam değildir. Eğer perakende ticaretinin gerçek özelliği dikkate alınmazsa, Surat'ın en zengin tüccarları bile bunlar karşısında savunmasız kalabilir.' İran ve Hindistan'dan Amsterdam ve Londra'ya kadar uzanan bu ticaret diasporası hakkında, "Bunlar (Ermeniler) Amsterdam ve Londra'daki en başarılı iş adamlarıyla rekabet edebilecek yetenek, pozisyon ve zenginliğe sahiptir." şeklinde kanaat belirten bir Avrupalının sözleri¹⁰⁶ dikkate alınır, Hindistan'da faaliyet yapan Ermenilerin sadece aracı değil, büyük ölçekte ticarî güce ulaşan üyelere de sahip olduğu anlaşılır.

Diğer yandan eskiden beri Halep yolundan İran'a kadar Avrupa tekstillerinin zaten varolan ve Delhi'ye kadar uzanan arzı, bu yoldan taşınan malların, çok daha Uzak Doğu'daki piyasalarla Hindistan'daki kasabalara ve hatta Güney Doğu Asya ve Filipinlere kadar götürülmesine imkân sağlıyordu. Tabiiyatıyla Doğu Hint Kumpanyası bu muazzam sahada faaliyetlerini genişletmeye çalışınca, diğer cemaatler arasında özellikle Ermeni cemaatinin rekabetiyle karşılaştı. İran piyasası bir istisna idi. On yedinci yüzyılın ortalarına kadar, Yeni Culfa'daki Ermeniler Batı'da İngiltere, Fransa ve Hollanda'dan, Doğu'da Filipinlere kadar uzanan muazzam ticaret şebekeleriyle İran ticaretini belirlediler. Hindistan dâhili kara ticaretinde İngilizler maliyetleri düşürmek için Ermenilere müracaat etmek zorunda kaldılar.

1678 yılında Batı Hindistan'da seyahat eden bir gözlemcinin anlatıklarına bakılacak olursa, bölgedeki şehirlerden birinde, az sayıda dokumacı ve ip eğirmeci bulunmasına karşılık, komşu vilayetlerden getirilen ham kumaşları boyama ya da baskı¹⁰⁷ işlerine hasredilmiş

400 evin bulunduğu dair bilgi ve bu işleri yapanlar arasında bil-hassa Ermenilerin zikredilmiş olması ilginçtir. Ermeniler aynı işi yapan Fransız ve İngilizlerden farklı olarak sadece üretim safhasında değil, aynı zamanda bunları İran, Bantam ve Manila için “chittes jafraçanis” (?) yaptırtmak için satın alarak bu işin ticaretini yapmaktadırlar. Aynı gözlemcinin müşahedelerine göre, kırmızı boya yapımında kullanılan ve Babur imparatorluğu ve İran’da yaygın biçimde talep edilen ronas isimli toprak altında yetişen bir tohumun da, Ermenistan’daki Astabat bölgesinden Hindistan’a getirildiği ve deniz ticaretinin önemli mallarından biri olduğu anlaşılıyor. Aynı ürün daha sonra başka isimlerle İzmir’e kadar ulaşmıştır. Hatta bu ürünün her yıl Tiflis ve Gürcistan’ın diğer bölgelerinden 2.000 deveyi aşan bir hacimde Erzurum’a, oradan da Diyarbakır’a gönderildiği belirtiliyor. Aynı şekilde Kuzey Batı Hindistan’daki boyacılar da büyük ölçüde Gürcistan ve Ermenistan’dan getirtilen bu boyaya bağımlıydılar¹⁰⁸.

Farklı uluslardan oluşan uluslararası ticarî toplulukların bütün kara ve denizlerde açtığı eski ticaret yolları, on yedinci yüzyılda Ermenilerin Hindistan’a gelmesiyle yeni efendileriyle tanışmıştı. İran ve Hindistan arasında Kabil ve Kandeher’dan geçen bu stratejik yola Hindistan Türk imparatorluğunun kurucusu Babur tarafından da dikkat çekilmişti¹⁰⁹. Zaten Ermenilerin Hindistan’da ilk görüldüğü dönemlerde, kendilerini diğerlerinden ayıran en temel farklardan biri, denizlerdeki üstünlükleri değil, karayollarındaki üstünlükleriydi¹¹⁰.

Meselenin bir diğer yönü ise, en azından on altıncı yüzyıl başlarına kadar Safavi İran’ı, Özbek Turan’ı ve Türk-Moğol Hindistan’ı arasında oluşmaya başlayan, ya da en azından benzeşen ortak bir ticarî ve dilsel ortamın kendini hissettirmesidir. Kıtalararası ticareti kolaylaştıran en önemli faktörlerden biri de, bu hat üzerindeki kültürel benzerliklerdir. Bölgedeki faaliyetleri milattan önceki bilinmeyen tarihlere uzanacak kadar eski olan bu ticaret diasporasının, yerel diller yanında kültürel ritüellere uyum sağlama konusunda zorluk çektiğini söylemek kolay değildir.

Hindu, Türk, İranlı ve elbette Ermeni tüccarların Kandeher yolunu izleyerek Buhara ve İsfahan’a kadar aynı kervan yolunu izledikleri düşünülürse, aynı yolun Kuzey ve Kuzeybatı Hindistan üzerindeki farklı piyasa ve üretim merkezlerine ulaştığını tahmin etmek zor değildir. Kısa bazı dönemler dışında Kabil’den Agra’ya giden bu yol hiç değişmedi. Erken on yedinci yüzyıl başlarında Lahor, tüccarlar tarafından uzak

ve yakın komşulardan getirilen malların çekim merkezi olmaya başlamıştı bile¹¹¹. Ermeni diasporası, işte bu sahada eskiden beri elde ettikleri kültürel kazanımların da yardımıyla, kendileri için hazır buldukları bu kadim yolda, bu altyapının bütün avantajlarını kullandı. Aslında bu hattın güzergâhındaki İsfahan, Malaka, Surat, Kalküta ve hatta İstanbul ve çok daha Batı'daki Londra ve Amsterdam gibi kentlerin tamamı, Braudel'in¹¹² imgesiyle gerçek bir maske fuarı, bir Bâbil Kulesi ya da Nuh'un gemisi görünümündedir. Bu çalgınca karmaşa görüntüsü içinde, zaten bir azınlık konumunda bulunan Ermeni cemaati, aradığı gerçek özgürlük ve toleransı rahatlıkla bulabilmekte, en azından herkesin azınlık olduğu bir ortamda kendini rahat hissetmektedir. Venedik de öteden beri bu kentlerden arasındadır ve orada da Rum, Alman, Türk ve Ermenilerden oluşan çeşitli alt-kültürlere ait yapılar görece bir armoni içinde bu "çok kültürlü" metropolde yaşamaktadır¹¹³.

Curtin'in belirttiğine göre¹¹⁴, Ermeni diasporası sadece 'diplomasi ve kültürler arası simsarlık alanlarında biriken tecrübelerini' değil, bir İngiliz rakibin gıpta ve kibirle söylediği gibi aynı zamanda, 'Asya'nın her türlü zilletiyle eğitilmiş' ve özgür bir millet dehasının asla boyun eğemeyeceği aşağılayıcı davranışlara uyum sağlayarak, yabancı memleketlerde ehliyetle nasıl ticaret yapılacağını arkadan gelen nesillere başarıyla aktarmıştır. Görüldüğü gibi, İngiliz gururu bu güçlü rakiplerinden rahatsızdır. Aynı şekilde, Ermeni yazarlar da İngilizlerin bu rekabetteki başarısızlığını imalı bir dille eleştirirken, "Gücün yetmiyorsa, paylaş!" şeklindeki İngiliz atasözüne atıfta bulunarak, İngilizlerin Ermenilerle ticarî işbirliğini, mecburî bir tercih olarak değerlendirirler¹¹⁵.

Burada sırası gelmişken bir hususun daha altını çizmek gerekiyor. Birbirinden bu kadar farklı uzak mekânlarda Ermenilerin anavatanlarındanymış gibi rahatça faaliyet yapmaları ve çoğu kez kendilerine ticarî imtiyazlar sağlamaları, buldukları ülke yönetimleri ve topluluklarında hiçbir rahatsızlık yaratmamıştır. Bunun temel sebeplerinden birini, o ülkeyi tehdit edecek kadar güçlü bir anavatana sahip olmayışlarına bağlamak pekâlâ mümkün olabilir. Hindistan, Burma ve İran gibi ülkelerde ise diaspora üyelerinin çoğu kez ülkedeki yönetici elitler adına ticarî faaliyetler yürütmesi hesaba katılırsa, diaspora Ermenilerinin bir tehdit olmaktan ziyade, rakip ülkelere karşı ticaret politikalarının icrasında kullanılan ara bir enstrüman oldukları söylenebilir.

İşin enteresan tarafı, buldukları ülkelerde 'hiç de sıla hasreti çekiyor gibi' davranmayan Ermeni tüccarların, gittikleri ortama süratle

uyum sağlama yetenekleridir. Bunlar Batılılarla yeri geldiğinde aynı model üzere ticaret yapmakta, kendilerine Venedik'te olduğu kadar Amsterdam bankasının kemer altlarında da rastlanmaktadır¹¹⁶. Bütün bir Hint Okyanusu ve hinterlandının karaları ve denizlerinde, hem Hint kast sisteminin zorlukları, hem de daha sonraları İngiliz entrika ve siyasetinin karmaşık dengelerine rağmen varlıklarını idame ettirebilen bu yapının ilişki ağları, sahiden de mucib-i merak bir hadisedir.

FARKLI EKONOMİ - DÜNYALAR VE ERMENİ DIASPORASI

Modern zamanlarda âşına olduğumuz ve bütün bir küreyi tek bir merkeze bağlayan “dünya-ekonomi”, henüz bütün katmanlarıyla sisteme egemen olmadan çok önce, ticarî kapitalizmin yeni yeni filizlenmeye başladığı coğrafi keşifler çağı ve sonrasında -hatta bu yapıları bir ölçüde İslâm'ın erken çağına kadar uzatmak mümkündür- “dünya-ekonomileri” birbirine bağlayan en etkin yapılar, ticarî diasporalar olarak bilinen ilişkiler ağıdır. Siyasî bünyelerin kılcalları ve ana arterlerine kadar nüfuz ederek ona hayatiyet kazandıran veya sömüren bu ilişkiler ağını, belli bir coğrafyaya, kültürel sınıra, ya da sadece belli bir döneme hasretmek yanıltıcı olabilir. Aynı şekilde bu tipten ticarî yapıların, özellikle Ermeni ticaret diasporasının faaliyet sahasına dair yapılacak bir incelemenin de, diasporanın muazzam genişlikteki ilişki ağlarından ötürü, araştırmacıyı farklı noktalara çekecek bir illüzyon etkisi yarattığını hatırdan çıkarmamak gerekiyor. Bu diasporanın güneyde Burma'dan Bengal Körfezi ve oradaki Kalküta gibi liman kentleri de dâhil olmak üzere kuzeyde Tibet, Çin ve nihayet bütün Hindistan'ı içine alacak biçimde tekrar kuzeye doğru yönelerek, Kandehar ve Kabil üzerinden İran platosu ve Rus steplerini içine alan maceralı yolculukları; bu sahalarda son bulmuyor, gelinen noktadan daha da ileriye, Küçük Asya'nın denizlerle bağlantılı bütün hatlarını kullanarak Halep, İzmir ve nihayet Transilvanya ve Doğu Avrupa'ya kadar uzanan muazzam bir sahayı içine alıyordu.

Çok tabii olarak bu kadar geniş bir sahada faaliyet yapan Ermeni ticaret diasporaları, ev sahibi toplumlarla çok farklı ilişkiler içinde yaşamasına rağmen, hiçbir zaman ev sahiplerine egemen bir duruma gelemediği gibi, şahsi savunma gereklerinin ötesinde de asla silahlanma¹¹⁷ yoluna gitmemişlerdir. Cemaatin gücü genellikle kendi kendilerine yetmelerinden ileri gelmiş ve ekseriyetle de kilise etrafında örgütlenmişti.

Bu tüccarların talep ettiği başlıca imtiyazlardan biri, kilise yapıp kendi inandıkları gibi hareket edebilmektir¹¹⁸.

Mesela on sekizinci yüzyıla kadar Yeni Culfa'lı Ermeni tüccarlar kendi küçük ticarî banliyölerinden, Batı'da Amsterdam'dan Çin'deki Kanton ve doğuda Pasifik Okyanusunun kenarındaki Filipinlerin Manila kentine kadar küresel bir ticarî şebeke (network) kurmakla kalmadılar, aynı zamanda bu birlikteliği cemaat kimliğini sürdürmek için bir araç hâline getirdiler. Bunların Hint Okyanusu, Akdeniz, Kuzeybatı Avrupa ve Rusya'daki ticarî yerleşimcileri Osmanlı, Safavi ve Türk-Moğol imparatorluklarını¹¹⁹ da içeren Avrasya'nın üç en önemli İslam imparatorluğu da dâhil olmak üzere İngiltere, Hollanda, Fransa, Portekiz ve İspanya'ya kadar muazzam bir mesafeyi kat ederken, bilgi paylaşımını sadece günlük ticarî sorunlarına çözüm bulmak amacıyla sırf tüccarlar için değil, aynı zamanda bir bütün olarak Culfa şebekesinin bütünlüğünü sürdürmek için de kullandılar¹²⁰.

On yedinci yüzyıl ortalarından 1715 sonrası Marsilya'nın yükselişine kadar, İtalya yarımadasının ana dağıtım merkezi ve muhtemelen Akdeniz'in de en önemli Avrupa limanı hâline gelen Livorno kentinin sâkinleri arasında, Fransız, İngiliz, Hollandalı, Rum ve pek tabii olarak birçok Yahudi ailesi gibi Ermeni tüccarlar da yerlerini almıştı. Tahmin edilebileceği üzere bu tüccarların pek çoğu, Curtin'in kültürlerarası ticaret olarak tanımladığı ve kıtasal bir vizyona sahip ticaret diasporalarından oluşuyordu¹²¹. On altıncı yüzyılın sonlarında, birçok Rum denizci ve zanaatkârı, dinî toleransın sağladığı ortamdan dolayı, aynen Yahudiler gibi –on yedinci yüzyılın sonunda Livorno'daki nüfusun neredeyse % 10'unun Yahudi olduğu tahmin edilmektedir- kendisine çekmeye başlayan Livorno, erken devirlerden itibaren Ermenilerin de durak yerlerinden biri olmuştu. 1570'lerde Ermeni tüccarlardan oluşan ilk gruplar, Fransız zanaatkârları, Korsikalı denizciler, İngiliz ve Hollandalı tüccar ve kaptanlar gibi kendi kendini yöneten yönetim organları ve sahip oldukları statüler etrafında müstakil cemaatlerini kurarak Livorno'da yerleşmeye başlamışlardı¹²². Livorno'ya yerleşen Yeni Culfa'lı Ermeni tüccar cemaatinin, 1660'lara kadar kentin serpilip gelişmesindeki başat konumuna işaret eden Aslanian¹²³, bu kentte cemaatin kendine ait kiliseleri ve baskı merkezlerinin bulunduğunu zikreder.

Diasporanın Akdeniz sahilleri yanında Kuzeye doğru yayılması da aynı yüzyıllara rastlar. Geç on yedinci yüzyıla doğru bilhassa Yeni Culfa Ermenilerinden oluşan tüccarlar, sermayenin çekim gücüne bağlı olarak

rotalarını kuzeye, Amsterdam ve Londra'ya doğru çevirdiler. Culfalı Ermeniler Londra'yı ilk defa 1645'lerde ziyaret etmişlerdi. Bu önemli kentin, çoğunluğunu Hindistan ve Yeni Culfalı'dan gelen tüccarlar için ev haline gelmesi, ancak 1690'larda mümkün oldu. Kendi kiliselerini açmak ise, çok daha ileri bir tarihe, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına ertelenmek zorunda kaldı. Yeni Culfalı tüccarlarının İngiliz sermayesiyle kurduğu bağlar her ne kadar kurumsal olmasa bile, periyodik olarak Londra ve Amsterdam arasında mekik dokuyan Amsterdamlı Ermeni tüccarların bireysel inisiyatifiyle sürdürülüyordu. Bunlar aynı zamanda Londra ve Batı Avrupa'daki diğer Ermeni ticaret merkezlerindeki koloniler için Amsterdam'ı periferideki bir köprübaşı olarak kullanıyordu¹²⁴.

Eş zamanlı olarak Yeni Culfalı Ermenileri 1668 yılında, dönemin Amsterdam belediye başkanı Nicolaes Witsen'i, İran ve Hindistan arasındaki kara yolu ve bu yoldan arabalar ve kervanlarla taşınan mallar hakkında bilgilendirerek, deniz ticaretini sekteye uğratan, ya da en azından onunla rekabete devam eden kara ticareti hakkında uyarıyı ihmal etmediler. Çünkü 1644'te, 6.000 civarında deveyi içeren bir kervanla İsfahan'a getirilen büyük miktardaki pamuklu tekstil, Hollanda Kumpanyası tarafından taşınan tekstillere olan talebi azaltmıştı¹²⁵.

Kalkış noktası	Gidilen Yer	Kara mili
İsfahan	Meşhed yoluyla Kandeher	375
İsfahan	Çöl Yoluyla Kandeher	250
Kandeher	Multan	160
Multan	Lahor	50
Lahore	Agra	110

Yukarıdaki tablo, Yeni Culfalı Ermenilerin, hem Hindistan-İran ticaretinde, hem de Avrupa'da bir köprübaşı olarak kullandıkları Amsterdam'daki pozisyonlarını kuvvetlendirmek için, Hollandalılarla girdikleri diplomatik ilişkilere ait bir belge niteliğindedir. Fakat Ermeni tüccarlarla Hollandalıların bu yıllardaki yakınlaşması, sadece bununla sınırlı değildir. Aynı tarihlerde Rus Çarı Feodor Alexeviç, ülkesindeki uluslar arası ticareti düzenlemek için belli düzenlemelere gitmişti. Buna göre İngiliz ve Hollandalılar sadece kuzeydeki Arkangelsk limanını, İranlılar sadece Astrahan'ı ve İsveçliler de yalnızca Pskov ve Novograd'ı kullanabilecekti. Bu sınırlamalardan sadece Ermeniler muaf tutulmuştu.

İran ipeğinin Ermeniler tarafından Astrahan'dan Moskova'ya taşınması, Hollandalıların lehine ve fakat İngilizlerin aleyhineydi. Hatta İngilizlerin Moskova'daki temsilcisi Thomas Meverall, Rus Çarı Feodor Alexeviç'le görüşerek bu tahditlerin kaldırılması suretiyle Ermenilerle Hollandalılar arasındaki işbirliğini bozmak istemişse de, yaptığı teşebbüslerin hiçbiri netice vermemiştir¹²⁶.

Siyasî yapıların doğrudan ya da dolaylı biçimde içerdiği ekonomik yapı ve bu yapılar arasındaki geçişkenliği sağlayan “ara kademeler” ve bilhassa Ermeni ticaret diasporasının siyasî yapıda meydana gelen değişimleri bütünüyle etkileyemese bile, bu değişkenliğe uyum sağlama ve konumlarını sürdürme konusunda gösterdiği olağanüstü yetenek gerçekten kayda değerdir. Braudel¹²⁷, Tuna'dan Türkistan'a kadar siyasal yapıdaki sürekli değişimlere karşın, buradaki ticarî bağlantıların hedeften saptırılmayacak ve engellenemeyecek kadar eski ve sağlam olduğuna değinir. Gerçekten de, daha Cenovalılar zamanından beri Altın Orda ve Kırım Hanlığı topraklarında varlığı bilinen Ermeniler, 1552'de Altın Orda'nın Çarlık Rusya'sı tarafından yıkılmasından sonra da, bölgedeki ticarî faaliyetlerini sürdürebilmiştir.1652'de iki Cizvit papazın, Astrahan'da bir Tatar mahallesi yanında bir de Ermeni mahallesi olduğuna dair verdiği bilgiler, bu ilişkilerin ne kadar sağlam temellere dayandığını göstermektedir. Fakat Astrahan'da cemaatin varlık ve statüsüne ilişkin en önemli kanıt¹²⁸, kendileri için sadece hatırı sayılır bir önemi haiz bir otonomiye kavuşmaları değil, aynı zamanda müstakil mahkeme ve kilise kurma hakkını da elde etmiş olmalarıdır. Cemaat orada yasal otonomi ve özerk yönetim yanında, kendi alfabelerine göre baskı yapan matbaalar kurma gibi hakların tamamından elde ettiği imtiyazları, büyük ölçüde ticarî faaliyetlere hasretmişti. Böylece Culfalı Ermeniler Astrahan topluluğunun önemli bir parçası hâline geldiler.

“Ermeni tüccarlar, İran mekânının tümünü sömürgeleştirmişlerdir. Zaten şah Büyük Abbas'ın onları yerleştirdiği, İsfahan'ın büyük ve canlı dış mahallesi Culfadan hareketle, tüm dünyaya yayılmışlardır. Hind'in bütününe çok erkenden katetmişler ve eğer bazı bilgileri abartmıyorsak, bunu özellikle İndus ve Ganj ile Bengal körfezi arasındaki bölgede başarmışlardır. Bu cemaat Portekiz Goa'sında da görülmektedir. Ermeniler Himalaya'yı da geçerek Lhassa'ya ulaşmıştır ve buradan, 1500 km.den fazla uzaklıktaki Çin sınırlarına kadar ticaret yapmaktadır. Çin ve Japonya içleri bunlara kapalı kalmıştır. Fakat İspanyol Filipinlerinde çok erkenden Ermeni kaynamaktadır; muazzam Osmanlı

İmparatorluğunun her yerinde vardılar ve burada ortaya, Yahudilerin ve diğer tüccarların mücadelecı rakipleri olarak çıkmaktadırlar. Avrupa cephesinde Ermeni Moskof devletindedir: buradaki durum, kumpanyalar kurmasında ve İran ham ipeğinin mübadelesini yapmasına izin verecek kadar iyidir; bu ipek el değıştiren değıştiren, Rus topraklarını geçerek Arhangelsk'e ve Rusya'ya komşu ülkelere kadar ulaşmaktadır. Bazı Ermeniler Moskof devletine yerleşmekte, onun bitmez tükenmez yollarından, İsveç'e kadar transit ticaret yapmaktadırlar, burada ayrıca Amsterdam üzerinden, mallarıyla birlikte gelmektedirler. Polonya'nın tümü, ondan daha fazla olmak üzere Almanya ve özellikle Leipzig fuarları onlar tarafından taranmaktadır. Alçak ülkelerdedirler, yakında İngiltere'de ve Fransa'da olacaklardır. XVII. Yüzyılla birlikte, Venedik'ten itibaren olmak üzere, XVI. Yüzyılın sonunda çok karakteristik olmak üzere, Doğulu tüccarların şu ısrarlı istilasına katılarak, İtalya'da rahatça yerleşeceklerdir"¹²⁹.

Ermenilerin Hindistan, Tibet, Çin, Rusya ve İran içlerinden bütün bir Osmanlı sahasını kat ederek Marsilya ve Amsterdam'a kadar ulaşan bu muazzam ticaret şebekesi, 1623 Temmuzunda, Marsilya konsüllerinin Ermeni ipek balyaları işgalinden yakınmak üzere krala yaptıkları bir müracaat sonucu, bu ticareti felce uğratan özel bir vergiyle nihayet buldu. Şikâyet mektubu;

“Bu ipeklileri şu büyük Halep piyasasında, İzmir'de ve başka yerlerde satma ve namuslu bir kâr sağlama kolaylığına sahipken, biraz daha fazla kazanmak için dünyanın öbür ucuna kadar koşturana (tabii ki Marsilya'ya kadar) daha aç gözlü bir millet yoktur ve öylesine domuz gibi yaşamaktadırlar ki, çoğu zaman ot yemektirler"¹³⁰. şeklinde devam eden bir takım yakınmalarla doludur. Fakat bu durum, diğer Ermeni tacirlerin bir yandan Rusya, diğer yandan da Hollanda'ya yerleşerek hem ipek ithali, hem de Hollandalı imalatçılarının ürettiği ürünleri ihraç etme faaliyetlerini durdurmaya yetmedi¹³¹.

Sadece siyasal istikrarsızlık anlarında değil, Yeni Culfalı Ermeni tüccarların 1667'de Rus Çarı Feodor Alexeviç ile imzaladıkları bir düzenlemede de görüldüğü gibi¹³², daha düşük tarifelerle ticaret yapabilmek için, Ermeni diasporasının ticarî rotayı Anadolu'dan Çar topraklarına kaydırma teşebbüslerinde de bu esnekliğin bir örneği görülebilir. Bu durumdan açıkça anlaşılıyor ki, hem Hindistan, hem de Marsilya ve Hollanda'yla ticarî bağlantıları olan Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar bu durumu, uluslararası ticarete tarife indirimine yönelik bir pazarlık

unsuru olarak kullanma seçeneği olarak kullanabiliyorlardı¹³³. Fakat bağlantılar sadece bununla sınırlı kalmadı. Ermeniler aynı zamanda 1673 yılında İsvetçiler ve şimdiki adı Letonya olan Kurland düküyle de kendilerine bölgede ticarî imtiyaz sağlayan anlaşmalar imzaladı. Bundan birkaç yıl sonra da, Narva'nın Baltık limanını kullanmaları için İsvetçiler diasporanın iznini garantiye bağladı¹³⁴.

Hint sularının neredeyse tamamında Avrupa egemenliğinin yerleşmeye başladığı ve Babur hanedanlığının buna mani olamadığı on yedinci yüzyılda değışen siyasî dengelerin yerinden sökemediğı, hatta 1688'de İngilizlerin çok kritik sayılabilecek bazı ticarî anlaşmalar yapmak zorunda kaldığı Yeni Culfa orijinli Ermeni tüccarlar, Avrupalıların bazen ticarî rakipleri, bazen de partnerleri olarak Hindistan ve İran'ın dünya ile ticaretinde başat bir pozisyona yükselmeyi başardı. Öyle anlaşılıyor ki diaspora bu dönemde sadece İngiliz gemilerine mallarını taşıtmakla kalmadı, aynı zamanda Hindistan'dan İran'a Avrupa mallarının taşınmasında da aktif biçimde rol aldı¹³⁵.

Kısaca, ticarî dünyanın hemen her tarafında mevcut olan bu ticarî diasporanın ilgi ve bağlantı noktalarını anlamak için, 1699'da Amsterdam'da basılan Loucas Vananteesti'nin yazdığı kitaba göz atmak gerekir. Kitap "Başkalarına... yapma!" şeklindeki İncilin sözleriyle başlamakta ve "bizim milletten olan siz tüccar kardeşlerimiz için" yazılmıştır diye devam etmektedir. Kitabın ilk kaygısı, cemaatten olan tüccarı ticarî piyasaların ağırlıkları, ölçüleri ve paraları konusunda bilgilendirmektir. Aralarında tüm Batı piyasaları, ama aynı zamanda Macaristan, İstanbul, Krakow, Viyana, Moskova, Astrahan, Novgrad, Haydarabad, Manila, Bağdat, Basra, Halep, İzmir ve pek tabii olarak Hind, Seylan, Java, Amboine, Makasar ve Manila piyasalarının ayrıntılı dokümanını veren kitap, Avrupa'nın çeşitli kentlerindeki karşılaştırmalı konaklama bedelleri veya Mısır'dan Angola'ya, Monotopa'ya ve Zanzibar'a kadar Afrika'nın delikler ve esrarlarla dolu tasvirini de içermektedir. Bu bilgilere ilave olarak "Ermenilerin ticarî evreninin görüntüsü olan bu kitap" diye sözü devam ettiren Braudel¹³⁶, "bu nihayetsiz trafiklerin nasıl kapandığı ve nasıl bağlandığı" konusundaki sessizliği, "başka aracı menzillerin olabileceğı" ihtimaliyle açıklamaya çalışır. Doğu ve Batı arasında bir bağlantı hattı olan Polonya'nın Lvov kentinde, kendi adaleti, matbaaları, bir sürü iş bağlantısı olan Ermeni koloni ve diasporası – kendilerine verilen adla İranlılar - Osmanlı İmparatorluğu yönündeki muazzam araba sevkıyatına da egemendir.

Bir ticarî diaspora olarak Ermeniler ve diğer diasporaların bu fırsatçı davranış tarzını nasıl olup da sürdürdüklerine verilebilecek en iyi cevaplardan biri, ticarî diasporanın moral bir cemaat oluşturarak tröstler yaratabilmesidir¹³⁷. Bu diasporalar, İngilizler tarafından pratiğe aktarılan, hiyerarşik organizasyon sisteminin görece keskin ve maliyetli uygulamasından korunmak için, kendilerini Ermeni ticaret evlerine yardım eden ‘paylaşılmış moral ve etik normlar’ ve ‘tröst kimliği’ denilebilecek sosyal ve kültürel özelliklerle donatmışlardı¹³⁸. Bir sosyal sermaye grubunu temsil eden bu diaspora, sadece “diaspora içinde bir diaspora”yı değil, aynı zamanda hem Apostolik kiliseleri, hem de grup içi evlilikleriyle, aynı cemaate ait olmayı içeren spesifik bir sosyal kimlik koduna sahip tüccar mensupları olarak devasa bir ticaret ve işbirliği şebekesi kurdular¹³⁹.

Ermenilerin küresel bir entelijansiya şebekesi kurduğunun muhakkak olduğunu kaydeden Aslanian¹⁴⁰, bilhassa Yeni Culfalı Ermeni tüccarların, erken bir tarihte özel olarak oluşturduğu bir posta sistemiyle uzak mesafeleri birbirine bağlayan ihtimamla hazırlanmış bir iletişim ve paylaşım şebekesine sahip olduklarını ileri sürer. Ulus-aşırı ticarî işlemlerde, bahusus ev sahibi topluluk ve devletin buna ilişkin ticarî işlemlerinde diaspora, diğer devletler ve onların yasal pratiklerinde karşılaşılan hukukî problemleri çözme konusunda, ev sahibi topluluğun bel bağladığı ve güvendiği yegâne aracı konumundaydı¹⁴¹. On yedinci yüzyılın başları ve sonlarında Anadolu ve İran Ermenilerinin de, benzer biçimde Osmanlı yönetimindeki Halep kentiyile İran arasındaki ticarete, kendi hesaplarına olduğu kadar, Halep’teki çok daha büyük tüccarların ticarî ajanları olarak gösterdikleri faaliyetler de pekâlâ bu bağlamda değerlendirilebilir¹⁴².

1795 yılında Hindistan Genel Valisi tarafından konsolosluğuna gönderilen bir mektup, o yıllarda Burma’nın başkenti Rangon’da faaliyet gösteren Jacob Aguizar ve Ermeni bir anne-babadan İngiltere’de doğan Baba-Shen hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Verilen bilgilere göre Ermeni araçlar sadece bireysel ticaret değil, Burma hükümeti adına yabancılarla da ticarî ilişkiler yürütebiliyorlardı. Baba-Shen herhangi bir Asyalının bilemeyeceği kadar Avrupa’nın siyaset, coğrafya ve tarihi hakkında oldukça geniş malumat sahibiydi. Büyükelçi, onun bilgisi olmayan hiçbir bilim dalı olmadığından bahsederken, şaşkınlık içindedir. Jacob ise, Rangon limanını kullanan bütün denizci ve tüccarlar üzerinde tartışmasız bir otorite ve nüfuza sahipti. Onun bu yetenek ve nüfuzuna

kıskanç gözlerle bakan yabancı tüccarlar, onun bütün limana yayılan otoritesini yok etmek, en azından kırmak için fırsat kolluyorlardı. Genel valinin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Ermeniler, hem Burmalılar, hem de Avrupalı tüccarlar arasındaki yegâne bağlantı hattı olduklarından, bölgede etkinliği gittikçe artan İngiliz hile ve siyasî gücüne karşı da, Burmalılara danışmanlık hizmeti veriyor ve bir tür muhafızlık yapıyorlardı¹⁴³. Bu dönemde çıkarları gereği Burma'da İngiliz karşıtı bir politika izleyen Ermeni entrikaları karşısında İngilizler, "Doğunun Yahudileri" ismini verdikleri Ermenileri esrarengiz, inançsız ve yorulma nedir bilmeyen hain adamlar olarak nitelendirmek ihtiyacını hissetmişlerdir¹⁴⁴.

Diasporanın hem yerelde, hem de uluslararası ilişkilerde sahip olduğu muazzam network, Osmanlı İmparatorluğunda da kendilerine müthiş bir nüfuz sağlamıştır. Osmanlı devletinin dolaylı olarak içerdiği ekonomik imparatorluğun sınırları ve bağlantı hatları da, Batılı tüccarların birinci elden perakendecilerle doğrudan doğruya temasa geçmesini engelleyen ve çoğunu Yahudi ve Ermeni aracılardan oluşturduğu bir "tüccar bulutu" tarafından savunuluyordu. İmparatorluk içinde her yerde seyyar satıcılar, perakendeciler, dar dükkânlarıyla satıcılar, her tür coğrafî, etnik ve sosyal ortama mensup komisyoncular kaynamaktadır¹⁴⁵. Osmanlı Devleti ile Safavî İran'ı arasında on altıncı yüzyılın ilk çeyreğinde görüldüğü gibi, devletlerarası siyasî gerilimlerin yaşandığı kritik dönemlerde bile Ermeni tüccarlar, topyekûn yasaklamalardan muaf tutulmayı başarabilmişlerdi. Faroqhi¹⁴⁶ bu durumu, cemaatin gayrimüslim olmasından dolayı, sapkın bir İslam mezhebine girme olasılığının bulunmayışına bağlasa da, ilerleyen satırlarda, Venedik'in Yavuz Selim nezdindeki olağanüstü temsilcisi B. Containi'nin tanıklığına başvurarak, bu müdahalenin, imparatorluk içindeki ticaret güzergâhını değiştirmek gibi çok daha farklı sebeplerle ilişkili olabileceği ihtimaline temas eder.

İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi, erken dönemlerden itibaren Osmanlı'nın güney doğu Avrupa topraklarına, Transilvanya ve daha güneyde Selanik'e yerleşmiş bulunan Yahudi, Rum ve Ermeni gibi bütün diaspora toplulukları, özellikle de zanaatkarlar, 1600 ila 1800 yılları arasında doğu ile batı arasında ticaret yollarını kullanarak sadece ticaret yapmıyor, aynı zamanda Avrupa'ya teknoloji transferinde de bulunuyorlardı. Bahsi geçen yıllarda Türk Kırmızısı, Avrupa'da neredeyse on sekizinci yüzyıla kadar rakipsizdi¹⁴⁷. Buna örnek olarak, boya baskıda uzman birçok Ermeni kadının, on yedinci yüzyılın son çeyreğinde yerel müteşebbislerle iş ortaklığı kurarak Marsilya'ya yerleşmesi

verilebilir. Bunlara aynı zamanda önceden bilinmeyen tekniklerin taşıyıcıları olarak Avrupa'nın diğer bölgelerinde de rastlanabiliyordu. 1670'lerde Amsterdam'da birçok Ermeni, bu ülkede daha önce asla uygulanmamış Doğu Hint pamuklularının bütün türlerinin boyanması¹⁴⁸, renklendirilmesi ve mizanpajı için istihdam ediliyordu. Basma pamuklu bez endüstrisi, Hollanda'nın çeşitli merkezlerinde, özellikle de Amsterdam'ın kenar mahallelerinde süratle gelişti. 1740'lara kadar Hollanda'da mensucat basma dükkânlarının sayısı 100'den fazlaydı ve bunlardan 80'i, sadece Amsterdam'da bulunuyordu¹⁴⁹.

Benzer bir örnek geç zamanlarda, on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Rusya'nın Karadeniz ve hinterlandındaki artan etkisine bağlı olarak değişen yeni politik ve ekonomik dengeleri kendi avantajlarına kullanma yeteneği için de verilebilir. Bu dönemde yeni dengeler Karadeniz'i uluslararası ticarete açınca, eski kervan yolları önemini kaybetti ve bunun üzerine İranlı tüccarlar, İstanbul'da büyük tüccarlara aracılık hizmeti veren Tebriz ve Trabzon'daki Ermeni tüccarların yardımına başvurular. Bunun sonucu, İngilizlerin İstanbul'dan Trabzon'a ve oradan da Tebriz'e yapılan ticaretinde Ruslar aleyhine bir gelişme meydana getirdi. İran ithalatının kısa sürede yön değiştirmesi, Rusya'nın Ermeni nüfusuyla, özellikle de Trabzon ve Tebriz'deki Ermeni tüccarların statüsüyle etkin biçimde ilgilenmelerine sebep oldu¹⁵⁰.

Ermenilerin ticarî faaliyetler ve teknoloji transferi yanında kültürel etkileşimde de rolleri oluyordu. 1669'da Osmanlı Sultanı IV. Mehmet'in Paris'e gönderdiği büyükelçisi Süleyman Ağa, beraberinde hatırı sayılır miktarda kahve de götürmüş bulunuyordu. Bu zatın Fransız kraliyet ailesine sadece kahve ikram etmediği, aynı zamanda bunlara belli miktarda kahve de hediye ettiği bilinmektedir¹⁵¹. Süleyman Ağa'nın Parisliler arasında kahve içme alışkanlığı oluşturmaya çalıştığı bilinse de, aynı kaynak bundan iki yıl sonra, Pafeal isimli bir Ermeni'nin, başarısız da olsa Paris'te ilk kahvehaneyi açtığını belirtmektedir. Fakat başka bir kaynak¹⁵², bu tarihi daha erken tarihlere, 1650'lere kadar götürüyor. Braudel¹⁵³, XVII. yüzyılın son yıllarında, Türk tarzında giyinmiş ve sarık sarmış, önlerindeki işportada yanık ocakları, cezveleri, fincanları olduğu hâlde Paris'te dolaşan Ermeni satıcılardan bahseder. Asıl adı Hatariyun olan ve Pascal adıyla tanınan bir Ermeni, 1672'de bugünkü Four ve Saint-Sulpice sokaklarının bulunduğu Germain fuarındaki localardan birinde, kahve satılan ilk dükkânı açmıştır. Bu zat başarısız olsa

da, Maliban isimli başka bir Ermeni, önce Buci caddesinde bir kahve dükkânı açmış, sonra da Férou caddesine taşınmıştır.

On yedinci yüzyıla ait bir gözlemci, John Fryer, Ermeniler için “kendi evlerinde ticaretin bütün karmaşık alanlarında uzman olan Ermeniler, bu maharetlerini, dünyanın en uzak kırallıklarıyla ticarete kullanarak dünyanın en zenginleri oldular.” şeklinde ifadeler kullanmaktan kendini alamaz¹⁵⁴. Avrupalılar henüz sahnede görünmeden çok önce, Ermeniler Asya’nın bütün kara ve deniz ticaretinde muazzam bir ilişkiler ağı kurmuş ve aynen stratejik olarak Asya ve Avrupa ticareti arasında konumlandıkları Ermenistan bölgesinde olduğu gibi, Asya ticaretinde de hayati bir role sahip olmuşlardı.

SONUÇ

Birbirinin yerine geçebilir bir kavram olarak kullanılan ticarî diaspora ve ticarî network terimlerinin ihtiva ettiği anlam içinde, kendi ülkeleriyle ev sahibi ülke arasında ticarî ilişkilerin yaygınlaştırılması ve dolayısıyla bundan ekonomik çıkar sağlayan toplulukların en dikkat çekici olanları arasında Yahudiler, Rumlar ve pek tabii olarak da Ermeniler akla gelir. Fakat bunlar arasında biri, özellikle de Yeni Culfa merkezli Ermeni ticaret diasporası ve bunun eski dünyanın neredeyse bütün bölgelerindeki göz kamaştırıcı başarısı ve kullandığı yöntemler, sadece Ermeni asıllı araştırmacıların değil, başkalarının da ilgisini çekmiştir.

Mesele ülkemizde olduğu gibi sadece meslekten tarihçilerin değil, aralarında sosyolog, antropolog, iktisatçı ve iktisat tarihçilerinin de ilgisini çekecek genişlikte disiplinler arası bir karşılaştırmayı gerektirecek kadar karmaşık görünüyor. Merkantilizm sonrası merkezî modern monarşiler ve ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, karşısında, klasik imparatorluk rejimlerine göre yapılmış ticarî ilişkiler ağının ekonomik gücü yerine, ulusun politik çıkarlarıyla ekonomik çıkarları arasında ilişkiler kuran modern yapıları gören ticarî diaspora, zaman içinde farklı arayışlara girmiş olabilir.

Çoğu araştırmacı gibi, uzun bir süredir benim de zihnimi meşgul eden temel suallerden biri, Osmanlı imparatorluğunun geniş imkânlarını dünya genelinde kurdukları networkle diledikleri gibi kullanan bir cemaat ya da bu cemaat içindeki belli grupların, neden belli bir süre sonra ekonomik çıkarlarıyla çelişen politik tutkular peşinde koştuklarıdır. Cevabın bir kısmı, kapitalist ilişkilerin sırf ekonominin kuralları

içinde yürüyen bir faaliyet alanı olmaktan ziyade, bilhassa devletle ilişkili biçimde yürütülen tabiatında saklı olsa bile yeterli değildir. İkinci ihtimal, kendi kültürel kimliklerini rahatça yürütebildikleri çok kültürlü imparatorluk rejimlerinin çözülmeye başladığı bir milliyetçilikler çağında, geleneksel araçlarla bu kimliğin sürdürülemezliğine ilişkin kanaatlerinin etkisi olabilir. Üçüncü ihtimal ise, herkesin malumu olan büyük güçlerin siyasi ve ekonomik çıkarları için dolgu malzemesi olarak kullanılma ihtimalidir.

Fakat benim asıl ilgimi çeken nokta, “diaspora içinde bir diaspora” olan Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar örneğinde görüldüğü gibi, hem bir bütün olarak Türkiye Ermenileri, hem de dünya Ermenilerinin asla homojen bir görüntü sergilemedikleri hususudur. Kimliğin sürdürülmesinde ana omurgayı oluşturan kilisenin bile zaman içinde farklı kollara ayrıldığı bu fazlasıyla dağınık topluluğun sergilediği ekonomik, siyasi ve kültürel davranış kodlarını, tam da bu sebepten dolayı homojen bir kalıba sokmak, yapılacak analizlerin tamamını daha baştan temelsiz bırakmaya mahkûm edebilir.

Muson teknelerinden Asya'nın Doğu Avrupa'ya kadar uzanan ıssız steplerine kadar hemen her yerde karşımıza çıkan, sadece yerel ticaretin inceliklerini değil, aynı zamanda uzun mesafeli ticaretin risk ve zorluklarını göğüsleyebilen bu yapının mahiyeti üzerine yapılacak çalışmalar, bugün bile etkisini sürdüren Ermeni ticaret diasporalarının anlaşılmasında hayati önemi haiz bir mesele olarak önümüzde duruyor. Bizim bu çalışmada yapmaya çalıştığımız şey, belli bir bölgeyle ilgili siyasi taleplerin dışında, “ekonomi-dünyalar” ya da onun çok daha ötesindeki “dünya-ekonominin” ana arterleri ve kılcallarında dolaşan muazzam bir ticari şebekenin etki sahasına dikkati çekebilmektir.

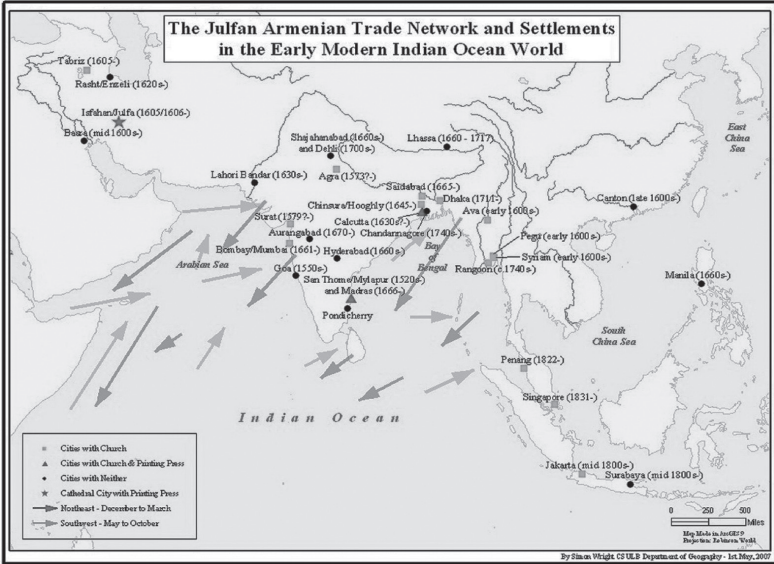
Öyle anlaşılıyor ki bu tür diaspora cemaatleri; bilhassa kozmopolit merkezlerde kendilerini çok daha rahat hissettiklerinden, Odessa gibi Karadeniz'e sahili bulunan kentlerin sakinleri arasında da Büyük Rusyalılar, Yahudiler, Almanlar, Fransızlar, İngilizler, Rumlar, İranlılar, Suriyeliler, Türkler ve Tatarlar gibi¹⁵⁵ kendi kolonilerine rahatlıkla yer bulabiliyordu. Çok dilli ve çok kültürlü bu tür merkezler öteden beri bu tür ticari kolonileri kendisine çekerken, geçimini daha çok küçük esnaflık ve zanaatkarlıkla tarım sektöründen sağlayanların oluşturduğu küçük müstahsil proleterya, diğer bütün topluluklarda görüldüğü gibi her yerde tekdüze kapalı bir hayatı yaşamaya mahkûmdu. Bu durum hiç şüphesiz Türkiye Ermenileri için de aynıydı. On dokuzuncu yüzyılın

sonlarında Anadolu'yu İstanbul'dan Kars'a kadar baştanbaşa kateden bir İngiliz seyahatinin anlattıkları, buna dair yeterince kanıt sağlıyor¹⁵⁶.

Türk sosyal bilimleri ve bilimcilerinin diğer meselelerde olduğu gibi, Ermeni meselesinde de zaman zaman içine düştüğü temel paradokslardan biri; birini, oryantalist bakışın yönlendirdiği doğrudan Batıcı, diğeri ise ötekinden hareketle kendini ve pozisyonunu belirleme şeklinde tezahür eden tersinden Batıcı davranış tarzının beraberinde getirdiği ikilemdir. Bu çalışmada elden geldiğince bu ikilemden kaçınılmaya çalışılmışsa da, nihayetinde belli bir kültürel evrenin ürünü olan her sosyal bilimci gibi, bu satırların yazarı da, sadece birinci sebepten dolayı değil, ikincil kaynakları kullanmanın getirdiği handikaplar dolayısıyla, bir takım yanlış sonuçlara varma endişesini sürekli olarak taşımıştır.

Bu tür meselelere ilgisi, bir iktisat tarihçisinin merakını kurcalamaktan öteye geçmeyen birisi olarak ulaştığım sonuçlardan biri, birincil bütün kaynakları didik-didik eden araştırmalar karşısında hissettiğim hayıflanma duygusudur. Diğer meselelerde olduğu gibi, Ermeni meselesi üzerine yapılacak çalışmalarda da, önümüzde alınacak çok daha uzun bir mesafe olduğunu söyleyerek cümleyi bağlamak istiyorum.

(Kaynak: Aslanian, “The Salt in a Merchant’s Letter”: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean” 2008: 138)